

stalin

NOVÝ ŽIVOTOPIS

OLEG CHLEVŇUK

PASEKA

STALIN

Nový životopis

OLEG CHLEVŇUK

stalin

NOVÝ ŽIVOTOPIS

PASEKA

PŘELOŽILA ZLATA KUFNEROVÁ

Copyright © 2015 by Oleg Khlevniuk
English translation copyright © 2015 by Yale University
Translation © Zlata Kufnerová, 2016

ISBN 978-80-7432-684-4

Památce mé ženy Kati
(1961–2013)

OBSAH

PŘEDMLUVA / 9

Sídla Stalinovy moci / 17

1 PŘED REVOLUCÍ / 27

Pilíře Stalinovy moci / 51

2 V LENINOVĚ STÍNU / 61

Svět četby a rozjímání / 114

3 JEHO REVOLUCE / 123

Strach v nejužším kruhu / 167

4 TEROR A HROZÍCÍ VÁLKA / 175

Pacient číslo 1 / 216

5 STALIN VE VÁLCE / 227

Rodina / 280

6 GENERALISSIMUS / 291

Diktatura se hroutí / 343

Pohřeb: vůdce, systém a lid / 350

POZNÁMKY / 365

PODĚKOVÁNÍ / 411

POUŽITÁ LITERATURA

V ČESKÉM A SLOVENSKÉM PŘEKladu / 413

REJSTŘÍK / 414

PŘEDMLUVA

Více než dvě desetiletí jsem studoval tohoto člověka, příčiny i logiku jeho činů, které rozvrátily nebo zcela zničily život mnoha milionům lidí. Byla to práce stresující i emočně náročná, ale takové už je mé povolání. A kromě toho, paradoxní zvraty v novodobých ruských dějinách, masové deformování lidských myslí různými mýty o „jiném“ Stalinovi, efektivním a dosud aktuálním, dávaly mému bádání mnohem hlubší smysl, než má samo vědecké poznání.

Literatura o Stalinovi a jeho epoše je nesmírně obsáhlá. Dokonce ani odborníci na stalinismus se nerozpakují přiznat, že z ní dokázali přečíst sotva polovinu. V této záplavě ovšem koexistují seriózní, přesně zdokumentované práce vedle laciných slátanin plných výmyslů a nesmyslů. Obě skupiny – vědecká historiografie i pochybná (obvykle poststalin-ská) publicistika – se jen zřídka kdy proluly a již dávno se vzdaly myšlenky na smíření.

Stalinovy vědecké životopisy prošly stejnými vývojovými etapami jako historiografie sovětského období ve svém celku. Obzvláště si cením některých klasických prací vzniklých v době, kdy sovětské archivy byly zcela nepřístupné. K nim patří především práce Adama Ulama a Roberta Tuckera.¹ Historikové zabývající se stalinským obdobím se v sedmdesátých letech tak trochu podobali odborníkům, kteří bádají o antice: Snažili se seznámit s těmi několika dokumenty a memoáry, které byly k dispozici, ale měli jen malou možnost jejich počet rozšířit. To umožňovalo pozorně se do přístupných dokumentů začíst, pečlivě tyto prameny prostudovat a důkladně je využívat. Situace se zásadně změnila, až když byly počátkem devadesátých let archivy zpřístupněny, což ovšem vyžadovalo určitou dobu, abychom se zorientovali, protože dokumenty nás doslova zaplavily. Na základě archivních materiálů vznikly nové práce včetně Stalinových vědeckých životopisů a dalších studií o jeho

osobnosti i o celém politickém systému a to znamenalo, že historikové tu záplavu materiálů začali zvládat.²

Zpřístupnění archivů však kromě toho umožnilo vznik jednoho nového žánru Stalinových životopisů, který lze nazvat „archivní publicistikou“. K zakladatelům tohoto žánru patří Dmitrij Antonovič Volkogonov, bývalý příznivec strany, který se stal hnací silou perestrojky, a dále ruský dramatik Edvard Stanislavovič Radzinskij. Tento způsob dává přednost subjektivním popisům před „suchými“ statistikami nebo úředními dokumenty a také čtivému vyprávění před puntičkářským bádáním a historickou kontextualizací. Při vytváření Stalinova obrazu hrála tato archivní publicistika pro mnoho čtenářů důležitou roli.

K nejúspěšnějším západním autorům, snažícím se uspokojit zájem o nové podrobnosti, které jsou o Stalinově čře k dispozici, patří Simon Sebag Montefiore. Pozoruhodným rysem jeho metody jsou citace ze širokého spektra pramenů, nejen z memoárů a rozhovorů, ale rovněž z archivních dokumentů. Montefiore objevil jakýsi druh střední cesty, na níž se snažil začlenit do žánru „archivní publicistiky“ určitou míru vědeckosti, a tak sepsat čtivý příběh, schopný upoutat pozornost širší čtenářské veřejnosti, než se to daří vědecktější pojetým textům.³

V současném Rusku však vytvářejí Stalinův obraz především pseudovědecké apologie. Výrazná skupina autorů, z nichž každý má vlastní motivaci, přispívá k vytvoření stalinské mytologie. U většiny těchto autorů se snoubí nedostatek těch nejzákladnějších znalostí s potřebou prosazovat různá agresivní tvrzení. Jejich apologie uvádějí buď zcela smyšlené prameny, nebo naprosto nestoudně překrucují dokumenty existující. Intenzita vlivu tohoto mohutného ideologického útoku na názory čtenářů sílí v důsledku okolností života v Rusku, prosyceného korupcí a obrovskou sociální nespravedlností. Čím více lidé odmítají současnou realitu, tím ochotněji si idealizují minulost.

Stalinovi apologetici se již neodvažují zločiny stalinského režimu popírat, což ještě nedávno činili. Místo toho se uchylují k jemnějším metodám falzifikace dějin. V jejich prezentaci historických událostí jsou viníky masového teroru nižší funkcionáři, jako byli šéfové tajné policie a tajemníci regionálních stranických výborů, kteří represe údajně podněcovali a své akce před Stalinem tajili. Nejcyničtější stalinisté pak dokonce hlásají, že teror byl spravedlivý a že miliony lidí, které na Stalinův příkaz bezpečnostní složky povraždily, byly skutečnými „nepřáteli lidu“.

Mnozí ruští stalinisté čerpají vyhovující argumentaci z formulací různých západních historiků: že totiž teror vznikal živelně, že se na něm Stalin příliš nepodílel, neboť to byl mnohem „běžnější“ politický vůdce, než jak je obvykle prezentován. Určitě nemám v úmyslu obviňovat své západní kolegy z podněcování k restalinizaci. Za současné politické bitvy v Rusku určitě nenesou větší odpovědnost, než jakou nesl Marx za bolševickou revoluci. Současné si však musíme neustále uvědomovat, že naše slova mohou způsobit zcela nečekané důsledky.

Na současné ruské intelektuální a politické scéně se velice rozšířila umírněnější koncepce „modernizujícího stalinismu“. Zatímco tato ideologie formálně přiznává bezpočet obětí teroru a vysokou cenu, kterou nevinní lidé za strategii „velkého skoku“ zaplatili, prezentuje stalinismus jako organický a nevyhnutelný prostředek vyplývající z potřeby modernizace a přípravy na válku. V rámci těchto požadavků tak lze objevit předsudky hluboce zakořeněné v ruském společenském vědomí: že zájmy státu mají naprostou prioritu, jednotlivec je zcela bezvýznamný a běh dějin se řídí zákonitostmi vyššího řádu. Podle tohoto pojetí byl Stalin produktem objektivní historické nutnosti. Metody používal sice politováníhodné, avšak naprosto nezbytné a účinné. A kromě toho je nevyhnutelné, aby se setrvačnický dějin potřísnil krví.

Bylo by špatné popírat, že systémy bolševismu a stalinismu byly do určité míry podmíněny „dlouhými vlnami“ ruských dějin. Silný stát s autoritářskými tradicemi, chabé soukromé vlastnictví i slabé instituce občanské společnosti a kromě toho nesmírná rozloha kolonizujícího se státu přispěly kromě jiného též ke vzniku Souostroví Gulag; to vše stalinskému systému dláždilo cestu. Avšak povyšovat tyto faktory na jakýsi druh „ruského osudu“ vede do slepé uličky teorie „nezbytného stalinismu“. Stoupenci této teorie ignorují specifická fakta a dávají přednost recyklaci stalinistické interpretace sovětské historie, někdy v novém hávu, častěji však bez něho. Úporně odmítají otázky, jakou cenu občané zaplatili za různé transformace a vojenská vítězství, co je stály alternativní cesty vývoje a co obětovali roli diktátora. Zavírají oči před skutečností, že i sám Stalin, poté co dovedl situaci ke krizi a zkáze, byl občas nucen svou politiku zmírnit, čímž bezděky potvrdil, že dokonce i v rámci stalinismu existovaly jiné způsoby vedoucí k industrializaci. Stoupenci této teorie se dokonce ani nepokoušejí vysvětlit, jak popravy

700 000 lidí na Stalinův příkaz jen v letech 1937–1938 mohly přispět k modernizaci stalinismu. Teorie této modernizace se vcelku ani nesnaží seriózně zjistit efektivitu stalinského systému a roli samotného Stalina ve vývoji SSSR od dvacátých do počátku padesátých let.

Nejsnazším způsobem prezentace minulosti je degradace dějin na historickou nutnost. Historikové však nesmějí pracovat s jednoduchými schématy a politickými spekulacemi, nýbrž musejí respektovat konkrétní fakta. Když pracují s dokumenty, nesmějí pomíjet spletitost a vzájemný vliv objektivních a subjektivních faktorů ani typických a náhodných událostí. Role diktátorových osobních zvláštních zálib, předsudků a posedlosti v diktátorském režimu mnohonásobně vzrůstá. A co je lepšího než životopis, v němž lze tento komplex problémů rozplést?

Biografie je unikátním žánrem v badatelské práci, který může na jedné straně historický kontext zploštit a degradovat na podrobnosti, na straně druhé jej naopak nafouknout románovými detaily lidského chování. Kontext bez hrdiny a hrdina bez kontextu – takové jsou hlavní léčky, které na životopisce číhají. Také pro mne bylo hlavním úkolem, abych mezi nimi proplul. Nakonec jsem pochopil, že do knihy prostě nelze vtěsnat bytí i jen zmínky o všech významných událostech nebo aspektech stalinského období. Byl jsem nucen volit, které jevy a tendence si nejvíce zaslouží, abych je zařadil, a proto jsem vybíral fakta a události, jež, jak se domnívám, charakterizují Stalina, jeho dobu i systém s jeho jménem spojený co nejjasněji a nejpronikavěji. Takový výběr byl tím nezbytnější také proto, že se během posledních dvaceti let objevila spousta nových pramenů týkajících se Stalina a jeho období. A právě o nich je třeba krátce pojednat.

Je to nutné především proto, že díky zpřístupnění státních archivů po rozpadu Sovětského svazu mají historikové k dispozici původní dokumenty z první ruky, zatímco v minulosti museli z oficiálních publikací odstraňovat nánosy deformací. Dobrým příkladem jsou práce a projevy samotného Stalina. Většina z nich byla uveřejněna za jeho života, my však nyní můžeme pracovat s originály a srovnávat to, co bylo skutečně původně řečeno, s publikovanou verzí. Soubor Stalinových uveřejněných projevů lze kromě toho nyní doplnit také o ty, které se na veřejnost nedostaly. K nejdůležitějším dokumentům patří materiály pocházející od vládních orgánů, v jejichž čele Stalin stál, jako jsou protokoly a stenografické záznamy ze zasedání politbyra a usnesení Státního výboru

obranu SSSR z válečných let. Tyto strohé byrokratické dokumenty mají pro pochopení Stalinovy osobnosti a jeho života nesmírný význam. Zabíraly značnou část diktátora času a představovaly zbraně, jež používal při vykonávání své moci. Formulace v mnoha usneseních nesou stopy jeho těžké ruky.

Tato usnesení vznikla pod Stalinovým dozorem sama o sobě ovšem poskytují pouze částečný obraz toho, proč byla přijata nebo jakou logiku a motivaci měly jeho pokyny. Mnohem větší význam má z tohoto hlediska Stalinova občasná korespondence s kolegy z politbyra, která probíhala především v obdobích, kdy pobýval na dovolené a činnost svých spolupracovníků v Moskvě řídil na dálku. Tuto korespondenci nejintenzivněji vedl ve dvacátých letech a v první polovině třicátých let, tedy v době, než v Rusku existovala spolehlivá telefonní síť. Je to názorný příklad toho, jak technika na nízké úrovni prospívá historikům. Po válce byla telefonická komunikace mnohem spolehlivější, a proto si Stalin, který byl v té době na vrcholu moci, se svými podřízenými nepotřeboval podrobně korespondovat. Postačily stručné rozkazy. Stalinovy dopisy i přes svou fragmentárnost představují důležitý dokumentární celek a poskytují fascinující četbu. Jsou nejotevřenějším odkazem, který jejich autor zanechal potomstvu.⁴

Historikové dokázali získat značnou část důležitých informací z denních záznamů o hostech Stalinova kabinetu v Kremlu.⁵ Jsou v nich zapsána jména návštěvníků, čas jejich příchodu i odchodu, a podávají obraz každodenního systému Stalinovy práce. Jejich porovnání s jinými prameny (jako jsou memoáry a protokoly ze zasedání politbyra) poskytuje důležité stopy k okolnostem, za jakých byla různá usnesení přijata. Tyto záznamy však, podobně jako korespondence, odrážejí pouze část Stalinovy činnosti. Diktátor totiž nepracoval jen v kremelském kabinetu, nýbrž příležitostně také ve své kanceláři v budově ústředního výboru strany na Starém náměstí, přijímal hosty v kremelském bytě a v bezpočtu vil neboli dač nedaleko Moskvy a na jihu země. Ačkoli víme, že služba odpovědná za ochranu sovětských vedoucích činitelů má o návštěvách ve Stalinově kremelském bytě záznamy, badatelé nemají k tomuto archivu přístup.⁶ Chybějí rovněž informace o analogických záznamech ve Stalinově kanceláři na ústředním výboru a na dačách.

Záznamy o návštěvách pořizoval Stalinův sekretariát i jeho ochranka. Zdá se pravděpodobné, že tyto služby vedly pro vlastní potřebu rovněž

záznamy o Stalinově pohybu a měly evidenci o tom, co se během služby jednotlivých pracovníků ochranky dělo. Není třeba připomínat, jak nesmírnou cenu by takové materiály měly pro Stalinovy životopisce. O tom, zda záznamy existují, však nemáme důvěryhodné zprávy.

Stalinova korespondence i záznamy o návštěvnících v jeho kremelské pracovně se uchovávají ve Stalinově osobním archivu, který se formoval pod jeho přímým dozorem a evidentně s ohledem na historii. Na mnohých dokumentech v této sbírce je poznámka „můj archiv“ nebo „osobní archiv“. Důležitým doplňkem tohoto osobního archivu je sbírka materiálů o Stalinovi, shromážděných z různých archivních depozitářů. Tato sbírka, která obsahuje část publikací ze Stalinovy knihovny s jeho poznámkami, se soustředila v Ústředním stranickém archivu. V současnosti tvoří obě sbírky materiálů jediný komplex – Stalinův fond v Ruském státním archivu společensko-politických dějin (BGASPI, jenž je následníkem Ústředního stranického archivu)⁷, který jako klíčový zdroj poznání o Stalinovi historikové intenzivně využívají.

Nehledě na svou důležitost má Stalinův fond také vážné nedostatky. Poskytuje jen omezený vhled do Stalinova *modu vivendi a operandi*. Jeho primárním nedostatkem je absence spousty materiálů, které každodenně přicházely Stalinovi přímo na stůl. Byly to tisíce dopisů, statistických hlášení, diplomatických listin, zpráv a memorand z různých oblastí státní bezpečnosti. Nemožnost přístupu k těmto dokumentům historikům brání důkladně pochopit, do jaké míry byl Stalin informován, co věděl o té či oné otázce, neboli zjistit logiku jeho konání. Dokumenty, které by takový vhled umožnily, se neztratily, jsou uloženy v Archivu prezidenta ruské federace (APRF, bývalém archivu politbyra), uspořádané v „tematických“ pořadačích.⁸ Když jsem na této knize pracoval, podařilo se mi některé z nich prostudovat. Prezidentský archiv je pro systematické bádání zatím uzavřen, avšak již sama existence těchto pořadačů vzbuzuje naděje. Ruské dějiny naznačují, že se i tento archiv dříve či později zpřístupní.

Nejlákavějším pramenem pro životopisce jsou vždy deníky a memoáry. Obsahují trojrozměrný prostředek k poznání lidí i událostí, jaké lze obtížně získat z úředních listin. Takový doklad z první ruky umožňuje životopisci doplnit jeho práci podrobnostmi upoutávajícími pozornost, historikové si však uvědomují rovněž rizika těchto pramenů. Autoři memoárů, dokonce i ti, kteří se vyjadřují otevřeně, si události a data

nezřídka pletou, anebo prostě lžou. Toto nebezpečí číhá tím více v memoárech ze sovětské éry. Pokud je nám známo, nikdo ze členů Stalinova nejužšího kruhu si nepsal deník, což nás připravilo o tak podrobný pramen, jakým jsou proslulé Goebbelsovy deníky pro Hitlerovy životopisce. Situace v memoárech není o mnoho lepší. Pouze dva lidé blízcí Stalinovi zanechali podrobné vzpomínky: Nikita Sergejevič Chruščov a Anastas Ivanovič Mikojan.⁹ Zatímco tyto memoáry přinášejí mnoho nepodstatných informací, o významných tématech oba muži mlčí (např. o svém podílu na masových represích), přičemž o mnohém jednoduše nevěděli. Ve Stalinově nejbližším okolí platilo přísné pravidlo: Každý dostal pouze tu informaci, kterou potřeboval pro efektivní plnění vlastních povinností. V Mikojanově případě některé prvky v jeho pamětech překroutil jeho syn, který rukopis připravoval k vydání. Provedl úpravy rukopisu bez obvyklých poznámek, vlastní dodatky a revize jednoduše začleňoval do diktovaného textu, údajně vycházejícího z otcova vyprávění.¹⁰

K dispozici máme také memoáry sovětských i zahraničních čelných funkcionářů a dalších prominentních osobností, které byly v – obvykle výrazně omezeném – kontaktu se Stalinem. Tyto práce jsou však pro poznání Stalinova života méně přínosné. Kromě toho bylo mnoho memoárů (například od maršálů Rudé armády) uveřejněno během sovětského období, a proto podléhaly cenzuře (včetně autocenzury). Po pádu Sovětského svazu promluvila řada dalších lidí, kteří přišli se Stalinem do styku. Svoboda inspirovala záplavu pamětí pocházejících od Stalinových dětí a příbuzných i od čelných funkcionářů jeho éry.¹¹ „Dětská literatura“, jak tento žánr výstižně nazvala ruská historička Jelena Zubkovová, byla motivována především komerčně a potřebou ospravedlnit se, takže její výsledky byly skutečně dětinské.¹² Mnoho Stalinových příbuzných a přátel si vymýšlelo doslova pohádky a nejrůznější historky, mísilo osobní dojmy s fantazií. Různé naivní výroky o politice svědčí pouze o tom, že potomci neměli ani ponětí, co dělali jejich otcové. Jsou to informace z třetí ruky, obyčejné klepy a pomluvy. Základním faktorem, který znevažuje potenciální hodnotu této literatury, je ovšem skutečnost, že Stalinovi podřízení byli přímo posedlí dodržováním přísného utajování. Žili pod neustálým dohledem bezcitné tajné policie a v nepřetržitém strachu z odposlechů a provokací, aby se nějak nepodřekli. Je proto těžké si představit, co by je mohlo přinutit k tomu, aby se i ve vlastní rodině chovali otevřeně. Vždyť taková otevřenost je mohla přijít skutečně draho.

V této knize jsem využíval memoáry velice obezřetně, třebaže mnohé obsahují fascinující líčení a historky, které by čtenáře určitě upoutaly. Řídil jsem se však základními pravidly, že prameny je třeba ověřovat, a proto jsem se snažil porovnávat údaje z memoárů s jinými prameny, především s archivními materiály. Paměti, které při takové kontrole obecně obstály, získaly větší důvěryhodnost. Četné chyby a zjevná nedbalost jiných pamětí na druhé straně vyvolávaly oprávněnou nedůvěru, zvláště když se některá tvrzení nedala v jiných pramenech ověřit. Řadu memoárů jsem tak dal na svou černou listinu, i když neodsuzuji nikoho, kdo tyto práce cituje. Sám tak však nikdy neučiním.

Když je vše řečeno a vykonáno, historik, který se snaží napsat Stalinův životopis, je v poměrně příznivé pozici. Spousta archivních dokumentů a svědectví nabízí příležitost k dlouhotrvající, intenzivní a (lze doufat) úspěšné práci. Značné mezery a nedostupnost četných materiálů jsou ovšem frustrujícími překážkami; přesto je nyní možné psát skutečně *nové* Stalinovy životopisy, protože nově dostupný archivní materiál si v našem chápání tohoto muže i jeho éry vynucuje značné proměny.

Rád bych ještě dodal několik slov o rozsahu a struktuře této biografie. Omezení existující v dřívějších životopisech inspirovala inovaci těch novějších. Přílišné detaily bylo nutno vypustit, vysvětlivky a poznámky omezit ve prospěch citátů, čísel a faktů. Řadu hodnotných prací svých kolegů jsem nezmínil, za což se jim omlouvám. Tento přístup ve mně vyvolal jistou rozpolcenost. Je mi líto, že jsem vynechal mnoho výmluvných faktů a citátů, ale stalo se tak v zájmu čtenáře. Znáám ty pocity, když člověk hledí na haldy tlustých svazků, které nikdy nezdolá.

Dalším aspektem této knihy, který, jak doufám, usnadní čtení, je kromě umírněného rozsahu i její struktura. Obvyklé chronologické řazení kapitol by neprospělo prezentaci dvou vzájemně na sobě závislých vrstev Stalinova životopisu: sledu jeho životních událostí a nejvýraznějších rysů jeho osobnosti a diktátorství. Tato obtížnost mě přivedla na myšlenku dvou střídajících se vyprávění, jakési textové *matrjošky*. Jeden pojmový řetěz sleduje Stalinovu osobnost a mocenský systém na pozadí jeho posledních dní. Druhý, konvenčněji chronologický, sleduje hlavní etapy jeho životopisu postupně. Díky tomu lze tuto knihu číst dvěma způsoby. Čtenáři mohou uvěřit mému uspořádání a číst knihu stránku za stránkou, anebo sledovat každou vrstvu zvlášť. Snažil jsem se, aby jim vyhovovaly obě metody.

SÍDLA STALINOVY MOCI

Ranní hodiny 1. března 1953 na dače nedaleko Moskvy

Poslední večere „pětky“

V sobotu 28. února 1953 Josif Stalin pozval do Kremlu čtyři své spolupracovníky: Georgije Maximilianoviče Malenkova, Lavrentije Pavloviče Beriju, Nikitu Sergejeviče Chruščova a Nikolaje Alexandroviče Bulganina.¹ Během posledních šesti měsíců jeho života s ním tato čtveřice tvořila takzvanou vládnoucí skupinu nebo zkráceně „pětku“. Ta se pravidelně scházela ve Stalinově bytě. Další vůdci staří přátelé – Vjačeslav Michajlovič Molotov, Anastas Ivanovič Mikojan a Kliment Jefremovič Vorušilov – byli v nemilosti, proto si je Stalin nepřál vidět.² Vytváření uskupení Stalinových stoupenců, kteří se stali jeho pravou rukou při vládnutí zemi, představovalo klíčový prvek Stalinova stylu vlády. Měl ve zvyku je nazývat podle počtu členů: „pětku“ (*pjatorka*), „šestka“ (*šestorka*), „sedmička“ (*sedmjorka*), „osmička“ (*vosmjorka*), „devítka“ (*děvjatka*). Tyto neformální skupinky, jejichž složení Stalin často obměňoval, požívaly nejvyšší autority, zatímco formální stranické a státní struktury fungovaly jako rutinní byrokracie odpovídající za každodenní chod země. Rozdělení vlády na formální a neformální instituce diktátorovi umožňovalo využívat možností obrovské všezahrnující byrokratické mašinerie, pevně třímat otěže moci a držet je každodenně pod kontrolou. Členové skupinky mu museli být neustále k dispozici, povolával je na schůzky a „přátelská“ setkání. Yoram Gorlizki nazval tento diktátorův způsob vládnutí – kombinaci byrokratických institucí a patrimoniální vlády – „neopatrimoniálním státem“.³

Primární silou diktátorovy patrimoniální moci nad spolupracovníky a nejvyššími úředníky byl strach. V systému sovětské státní bezpečnosti, kterou Stalin bezprostředně ovládal, mohl uvěznit a zastřelit kohokoli kdykoli. A také to bezpočtukrát udělal. Celý politický systém tak spočíval pouze na teroru.

Nejdůležitější rozhodnutí byla vždy přijímána v přímém styku – ideálně tváří v tvář – s diktátorem. Pro každého úředníka to byl nejrychlejší a nejefektivnější způsob, jak dosáhnout osobního i administrativního cíle. Taková komunikace však vyžadovala přístup do sídel moci, tedy míst, která pro spoustu sovětských funkcionářů a členů nejvyššího vedení měla téměř posvátnou auru. Některá však byla posvátnější než jiná. Existovala pomyslná hierarchie jednotlivých sídel, odkud Stalin vládl, a povolení přístupu do některého z nich znamenal vyšší status než do jiných. Na těchto místech Stalin strávil značnou část svého života. Každé představovalo určitý aspekt jeho osobnosti a diktátorství.

Prvním a nejoficiálnějším z nich byl jeho kabinet v Kremlu. Tato prostorná pracovna, obložená dubovými panely, byla rozdělena na dvě části – na Stalinův pracovní stůl a na dlouhý konferenční stůl. K vybavení interiéru dále patřily starožitné hodiny (na nichž Stalin kontroloval dochvilnost povolaného) a Leninova sádrová posmrtná maska na podstavci pod sklem. Na stěnách visely podobizny Lenina a Marxe. Během války k nim přibýly také portréty vojenských hrdinů z carské éry, Alexandra Vasiljeviče Suvorova a Michaila Illarionoviče Kutuzova. Jinak se výzdoba pracovny za mnoho let, která zde Stalin strávil, téměř nezměnila. Když byl během války pod Kremlem kvůli náletům vybudován protiletectký kryt, vznikla v něm o něco menší, ale jinak téměř přesná replika této pracovny: stejný nábytek, stejné obrazy, stejné záclony (zakrývající neexistující okna).⁴

Během třiceti let navštívily tuto kremelskou pracovnu přibližně tři tisíce lidí.⁵ Stalinovi nejbližší spolupracovníci tu bývali samozřejmě nejčastěji, mezi hosty však patřili také šéfové ministerstev a různých podniků, vědci, představitelé kultury, velitelé orgánů státní bezpečnosti, vojáci a rovněž zahraniční hosté. Kremelská pracovna byla ze všech sídel Stalinovy moci nejotevřenější.

Večer 28. února 1953 však Bulganin, Berija, Malenkov a Chruščov, které Stalin do Kremlu pozval, v této pracovně dlouho nepobyli. Stalin je okamžitě odvedl do kremelského kinosálu, což byl mnohem exkluzivnější prostor o velikosti 7,5 krát 17 metrů s dvaceti křesly, vybudovaný v roce 1934 v místech, kde se ruští carové těšili ze zimní zahrady. Než byl tento kinosál zřízen, sledovali sovětští vůdcové filmy buď mimo Kreml, v budově vedení kinematografie, nebo v malé

kremelské místnosti, užívané pro promítání němých filmů.⁶ Stalin rád sledoval filmy s přáteli a tyto filmové sedánky se brzy staly povinným rituálem. O tom, jak tato setkání v kinosále v letech 1934–1936 probíhala, máme určité informace díky podrobným záznamům šéfa sovětského filmového průmyslu Borise Zacharoviče Šumjackého.⁷ Šumjackij Stalinovi a jeho kolegům filmy pravidelně přivázel a naslouchal jejich připomínkám, někdy i během promítání. Jeho poznámky poskytují cenný vhled do chování členů Stalinova nejužšího kruhu i do celkové atmosféry těchto schůzek.

Tyto filmové schůzky začínaly pravidelně pozdě večer a trvaly až do časných ranních hodin. Stalin sedal v křesle v první řadě, kolem něho pak ostatní členové nejvyššího vedení. Přítomní filmy i filmové týdeníky vždycky živě komentovali, během promítání i poté. První slovo míval pokaždé Stalin. Dával instrukce jak k obsahu konkrétních filmů a k sovětské kinematografii, tak i k ideologii obecně. V kinosále se rozhodovalo o všem, od financování až po publikování politických článků v sovětském tisku, a také o kádrových otázkách. Stalin někdy zval rovněž autory promítaných filmů a takové pozvání znamenalo obrovskou poctu. Režisérům k úspěšné práci poblahopřál a „poradil“ jim, jak mohou filmy zdokonalit. Šumjackého záznamy potvrzují, že tato setkání v kremelském kinosále nebyla pro sovětské vedení žádným odpočinkem, neboť se stala neformálními zasedáními nejvyšších představitelů. Stalin a jeho kolegové před promítáním i po něm nejpravděpodobněji diskutovali nejen o otázkách ideologie a kulturní politiky, ale také o jiných státních záležitostech.

Šumjackého poznámky nečekaně končí na počátku roku 1937. Nepochybně to souviselo se zesílením represí v zemi. Sám Šumjackij byl počátkem roku 1938 uvězněn a krátce poté zastřelen. Stalinovo promítání filmů sice pokračovalo, avšak o dalších schůzkách již nevíme téměř nic. Zdá se, že ke konci jeho života byli do kremelského kinosálu zváni jen nejbližší spolupracovníci. Schůzka „pětky“ 28. února 1953 se stala posledním Stalinovým filmovým večerem.

Když film skončil, Stalin pozval ostatní na večeři na daču na moskevském předměstí Volynskoje, jak míval ve zvyku. Těto dače, vzdálené jen pár minut cesty, říkali *bližňaja*, blízká. Sídlo Stalinovy vlády se příležitostně stěhovalo do různých budov a vil v okolí Moskvy nebo na jihu země, kde diktátor trávil každoročně dlouhé dovolené.

„Blízkou“ daču však měl mimořádně rád, proto se stala významným epicentrem jeho života a moci.

První dům byl na místě blízké dači postaven v roce 1933. Stěhování tvořilo součást velkých změn ve Stalinově osobním i politickém životě. Zemi soužil počátkem třicátých let strašný hlad, který vznikl v důsledku Stalinovy politiky a časově splýval s jeho rodinnou tragédií. Stalinova manželka Naděžda Allilujevová totiž v listopadu 1932 spáchala sebevraždu.⁸ Stalin tedy poté začal nový život na novém místě.

Blízká dača se za Stalinova osobního dozoru později nejednou přestavovala a renovovala. Vznikla tak obrovská budova jako ohavná směsice stereotypu a pompéznosti.⁹ Všechny pokoje byly stejné a podle svědectví Stalinovy dcery Světlany zcela „neosobní“.¹⁰ Druhé poschodí, kam vedl výtah, se užívalo jen zřídka. Stalinovým oblíbeným pokojem, zejména ke konci života, se stala takzvaná „malá jídelna“ v prvním poschodí. V této prostorné místnosti měl třimetrový obdélníkový stůl, pohovku, příborník, křeslo, stolek s telefonem a krb. Vedle krbu visely na věšáku dva dalekohledy a lovecká puška. Podlahu pokrýval velký koberec. Z pokoje vedly dva východy na zasklenou verandu a terasu. Podle Světlanina svědectví Stalin v tomto pokoji spal i pracoval. Velký stůl měl stále zavalený spoustou papírů a knih. Pokud Stalin neměl hosty, u tohoto stolu také jedl. V příborníku měl kromě nádobí rovněž léky. Rád sedával u krbu, kde personál na jeho přání někdy opékal šašlik. V tomto pokoji rovněž přijímal hosty a zde ho také postihla mozková mrtvice, na jejíž následky zemřel.

Dača stála ve velkém parku o rozloze dvaceti hektarů. Stalin osobně dohlížel na úpravu parku i jeho zemědělské části. Navrhl skleníky pro pěstování citrusů, dohlížel na založení vinohradu, pěstoval melouny a v rybníku choval ryby. Část úrody melounů někdy nechal poslat do moskevských obchodů. V areálu zaměstnanci chovali také koně, krávy, slepice, kachny a pečovali o malý včelín. Podle svědectví pracovníků ochranky Stalin tomuto hospodářství věnoval značnou část času, neboť sledoval i nejmenší podrobnosti. Dochovaly se stovky Stalinových příkazů, které si zaznamenával vedoucí správy hospodářské části dači, podplukovník P. V. Lozgačev:

7. dubna 1950: a) 10. května vysázet melouny a dýně na záhony; b) v polovině července přistříhnout výhonky melounů a dýní [...]

20. dubna: [...] vysázet jedle podél cesty z kuchyně k rybníku [...] Zasít kukuřici na půl metru od hlavní budovy a mezi jabloněmi kolem rybníku, blíž k besídce. Tam také zasít fazole [...] Kolem zahrady nasázet lilek, brambory, zasít kukuřici.

Takové příkazy dostával Lozgačev každý den.¹¹ Stalin byl v podstatě majitelem menšího statku, který nejraději spravoval sám a v důležitých detailech se nespolehal na podřízené. Tento patriarchální způsob, jímž řídil svou daču, uplatňoval rovněž při řízení svého mnohem většího „statku“, Sovětského svazu. Osobně kontroloval státní majetek i zásoby a dohlížel na jejich rozdělování, přičemž si nejvýznamnější podrobnosti zaznamenával do zvláštního zápisníku.¹² Studoval detaily filmových scénářů, architektonických plánů i vojenskou techniku. Jeho zájem o úpravu parku kolem dači se rozšířil z jeho osobního vlastnictví také na moskevské ulice: „Lidé říkají, že náměstí na Arbatu [...] dosud nemá dlažbu (nebo asfalt). Je to ostudné! [...] Dohlédněte na to, ať se to náměstí dokončí.“¹³

Jako výsledek Stalinových architektonických potřeb vznikl prostor, který na dače sloužil jako společenské centrum: hala o rozloze 155 čtverečních metrů. V jejím středu stál sedm metrů dlouhý stůl na koberci o velikosti šest krát dvanáct metrů. (Rozloha tohoto koberce mimochodem odpovídala ploše bytu, který byl v roce 1953 běžným životním prostorem pro šestnáct obyvatel města: 4,5 čtverečního metru na osobu.) Kolem stěn stála křesla a pohovky. Stalin někdy pracoval u dlouhého stolu v této hale, popřípadě v křesle nebo na gauči. Tato hala však sloužila především pro zasedání a slavnostní příležitosti.

Řada účastníků těchto pravidelných akcí o nich zanechala svědectví. Jídlo bylo prostě na stole, hosté se obsluhovali sami, kdykoli se jim zachtělo, a talíř si každý odložil na nějaké volné místo. Večeře trvala několik hodin, končila dlouho po půlnoci, nebo dokonce až za svítání. Tyto dlouhé večeře bývaly příležitostí k diskusím, při nichž se řešily různé státní záležitosti. Stalin je ovšem samozřejmě využíval také ke kontrole spolupracovníků a získávání informací. Taková setkání pro něho kromě toho znamenala i jednu z nemnoha forem zábavy, které plnily důležitou společenskou funkci – mírnily jeho pocit osamělosti. „Cítil se osamělý,“ jak napsal Chruščov, „nevěděl, co si má sám se sebou počít.“¹⁴

Během večere bývala na stole spousta alkoholu. Jak Stalin stárl, v jeho konzumaci se mírnil, rád však pobízел k pití ostatní, aby je pak mohl lépe pozorovat. Ovládal mnoho způsobů, jak přinutit hosty, aby vypili více, než sami chtěli. Jedním z nich byly přípitky, které následovaly rychle za sebou a při nichž se muselo pít do dna. „Pokud se někdo přípitku neúčastnil, musel ‚za trest‘ vypít další sklenku, ba možná i několik.“¹⁵ Jugoslávský politik a spisovatel Milovan Djilas vzpomínal na pijácké hrátky, které zažil na Stalinově dače během své návštěvy v lednu 1948: „Každý odhadl, kolik stupňů pod nulou je právě venku, a potom za trest vypil [...] tolik sklenek vodky, o kolik stupňů se jeho odhad minul [...] Vzpomínám si, že Berija se zmýlil o tři a prohlásil, že to byl záměr, aby dostal vodky víc.“¹⁶

Alkohol odstraňoval zábrany. „Atmosféra během takových večerů bývala nenucená, vyprávěly se vtipy, většinou obscenní, které vyvolávaly nevázaný smích.“¹⁷ A kromě toho se zde pěstovala také jiná zábava, „kulturnější“. Někdy se zpívaly revoluční a lidové písně. Podle vzpomínek Ždanovovy manželky se na zpěvu Stalin podílel tichým tenorem.¹⁸

Ždanov bavil přátele oplzlými častuškami.¹⁹ „Takové písničky se mohly zpívat jen u Stalina. Ty se nikde jinde nedaly opakovat,“ vzpomínal Chruščov.²⁰ Určitou dobu stál ve velkém sále klavír. Někteří tvrdí, že na něj hrával Ždanov, neexistuje však svědectví, co hrával a jak. Po Ždanovově smrti v roce 1948 na Stalinův příkaz klavír přemístili do vedlejší místnosti. Častěji si však pouštěli hudbu z gramofonu, na němž si Stalin přehrával desky s lidovými písněmi i klasickou hudbou. Sám nebo s hosty rád poslouchal záznamy ze své zajímavé sbírky, čítající 2 700 desek. Občas se také tančilo. Podle Chruščovova názoru byl nejlepším tanečníkem Mikojan. „Dokonce i Stalin uvedl nohy do pohybu a rozpráhl paže.“²¹

Během oněch časných hodin v noci na 1. březen 1953 se pravděpodobně netančilo. Bylo to tiché setkání, omezené na Stalinovy nejvěrnější spolupracovníky. „Na Stalinovu daču jsme jezdili velmi často, téměř každý večer,“ vzpomínal Chruščov na onu dobu. Tyto společné večery se stárnoucím a psychicky nevyrovnaným Stalinem nebyly pro jeho hosty ničím příjemným. „Měli jsme plnit své pracovní úkoly a zastávat funkce, do nichž jsme byli zvoleni, a kromě toho se podílet na Stalinových večerech v roli jakýchsi herců a bavit ho.

Zažívali jsme tenkrát těžké časy,“ vzpomínal Chruščov.²² Stalinovi přátelé si však nestěžovali, neúnavně plnili své povinnosti a večeri se účastnili, neboť je chápali jako podmínku členství ve vládnoucím kruhu. Poslední večere končila jako obvykle k ránu. (Chruščov odhaduje konec na pátou nebo šestou hodinu ranní.) Loučili se v dobré náladě. „Stalin se poněkud přiočil a zdál se příznivě nakloněn každému z nás,“ vzpomínal Chruščov. Doprovodil hosty do vestibulu, „velice žertoval, gestikuloval, a když jsem ho oslovil, poplácal mě po břiše a oslovil mě Mikito. Kdykoli měl dobrou náladu, oslovoval mě po ukrajinsky Mikito [...] Také my jsme odcházeli v dobré míře, neboť se během večere nic nepříjemného nepříhodovalo; všechny večere totiž nekončily tak příjemně.“²³ Nemáme důvod Chruščovovu svědectví nevěřit. Dmitrij Antonovič Volkogonov sice tvrdí, že Stalin byl podrážděný a hostům vyhrožoval, ale žádný z pramenů bohužel necituje.²⁴

Stalin uměl své spolupracovníky nejen odměňovat vlídností, ale také jim vyhrožovat. Téměř celých dvacet let užíval metodu cukru a biče (častěji to však býval bič), aby držel na uzdě nejen své spolupracovníky, ale také miliony obyvatel Sovětského svazu, a později dokonce celý „socialistický tábor“.

Během čtyřiasedmdesáti let svého života prošel sovětský diktátor bouřlivou historickou krajinou, aby získal moc a stal se významným činitelem nejen v Rusku, ale také ve světě. Mezi historiky existuje více shod než rozporů, pokud jde o historické a ideové okolnosti, které ho formovaly, včetně tradičního ruského autoritářství a imperialismu, evropských revolučních tradic a leninského bolševismu.²⁵ Jeho hlavní osobní přínos ke vzniku specifického sovětského totalitního systému a ideologie tyto vlivy samozřejmě neomezily. Ideologické doktríny a předsudky bývaly ve Stalinově životě a činech často rozhodující, on je však neakceptoval pasivně, nýbrž je přizpůsoboval vlastnímu diktátorství a dosažení velmocenské převahy. Ve volbě politické cesty sehrály nemalou roli rovněž jeho osobnostní rysy. Byl krutý a chyběl mu soucit. Ze všech možných metod řešení politických, společenských i ekonomických konfliktů dával vždy přednost teroru, a to v neomezeném rozsahu. Ústupek a kompromis pokládal za ohrožení nedotknutelnosti své moci. Prováděl jen omezené a polovičaté reformy, a to pouze tehdy, když společensko-ekonomické krize

nabývaly takového rozsahu, že ohrožovaly stabilitu systému. Základem zvůle, která charakterizovala stalinský režim, se stal jeho historický dogmatismus.

Oporou Stalinova světového názoru byl extrémní antikapitalismus. Tento systém nenáviděl tak jednoznačně, že odmítal dokonce i omezené kompromisy, s nimiž při zavedení tzv. Nové ekonomické politiky (NEP) souhlasil Lenin. Stalin v sovětském systému s velkou nechutí připustil jen několik kapitalistických ekonomických regulátorů – peníze, omezené tržní vztahy a osobní vlastnictví. Poté co během hladomoru v letech 1932–1933 zahynuly miliony lidí, dovolil venkovanům omezenou svobodu pěstovat a prodávat vlastní produkty mimo systém kolchozů a sovchozů. Až do konce života však věřil, že tyto ústupky, které na něm vynutily tvrdé okolnosti, se brzy zruší a že se socialistická ekonomika transformuje v bezpečnější kombinát, v němž budou lidé pracovat podle instrukcí státu a dostávat za to naturálie podle potřeby v míře, kterou určí stát.

Ve Stalinově chápání světa byl bolševický stát absolutnem. Veškerá existence se zcela a bezpodmínečně podřizovala státu, jehož nejvyšším ztělesněním byla strana v čele se svým vůdcem. Osobní zájmy byly uznávány pouze natolik, nakolik sloužily zájmům státu, který měl nesporné právo vyžadovat od člověka jakoukoli oběť včetně jeho života. Stát byl ve svém počínání neomezený, nikdy se nemohl mylit, neboť představoval nejvyšší pravdu historického pokroku. Jakoukoli činnost režimu ospravedlňovala velikost jeho poslání. Omyly ani zločiny státu neexistovaly; znamenaly pouze historickou nutnost anebo, v některých případech, potíže růstu při budování nové společnosti.

Základní metodou, která nutila lidi podřít se státu a zcela potlačovala individuální i společenský prvek, se stal takzvaný „třídní boj“ se zahraničními a domácími „nepřáteli“. V tomto boji byl Stalin prvním teoretikem i brutálním praktikem. Při úspěšném vývoji socialismu, jak tvrdil, se bude třídní boj jedinečně vyhrocovat. A právě tato myšlenka tvořila základní kámen jeho diktatury. Teorie třídního boje jako způsobu interpretace skutečnosti se stala mocnou propagandistickou zbraní. Nedostatečné politické a ekonomické výsledky, strádání, jímž trpělo obyvatelstvo, i vojenské neúspěchy, to vše se vysvětlovalo záludnými pletichami „nepřátel“. Třídní boj jako

metoda státní represe dodával teroru nesmírný rozmach i brutalitu, vlastní skutečné válce. Sovětský diktátor tak získal proslulost jako organizátor a vůdce jedné z největších a nejnelítostnějších mašinerií teroru, jaké jsou v historii známy.

Stalin neměl problém skloubit marxistické a bolševicko-leninské dogma s velmocenským imperialismem. V listopadu 1937 prohlásil před svými spolupracovníky:

Ruští carové udělali spoustu špatných věcí. Zbídačovali a zotročovali lidi. Vedli války a okupovali území ve prospěch statkářů. Ale udělali taky jednu dobrou věc – vytvořili obrovský stát sahající až po Kamčatku. My jsme tento stát zdědili. A především my, bolševici, jsme tento stát sjednotili a upevnili jako jednotný a nedílný [...] ve prospěch pracujících.²⁶

Tato otevřená slova působila tím sugestivněji, že je pronesl u stolu při oslavě dvacátého výročí Říjnové revoluce, což byl největší revoluční svátek v zemi. Na mezinárodní scéně vystupoval Stalin, který změnil pouze ideologickou fasádu, jako následník ruských carů, kteří rozšiřovali říši. Když velvyslanec USA v SSSR Averell Harriman v předvečer Postupimské konference v roce 1945 vítal sovětskou delegaci na berlínském nádraží, otázel se Stalina, jak se cítí, když jako vítěz přijíždí do hlavního města poražené nepřátelské země, Stalin odpověděl: „Jako car Alexandr, když přijel do Paříže.“²⁷ Cary však Stalin brzy předčil. Sovětské impérium rozšířilo své sféry vlivu na obrovská území Evropy a Asie, a stalo se tak jednou ze dvou světových supervelmocí.

Přemýšlel Stalin o triumfech, když od něho 28. února odjížděli hosté naposledy? Uvažoval snad o dřívějších časech – o svém dětství, mládí, o revoluci? Stalinův život se stejně jako život jiných revolucionářů výrazně dělil na dvě etapy: před revolucí a po ní. Obsahově i chronologicky činilo každé z těchto dvou období zhruba polovinu jeho života. Prvních osmatřicet ze svých čtyřiasedmadesáti let prožil před revolucí a dvacet z nich strávil aktivní prací pro ni.

1 PŘED REVOLUCÍ

Podle oficiální sovětské biografie se Stalin narodil v roce 1879. Ve skutečnosti se Joseb Džugašvili (jeho rodové jméno) narodil o rok dříve. Stalin samozřejmě věděl, kdy a kde se narodil: v gruzínském městečku Gori, ve vzdáleném cípu rozlehlé Ruské říše. V církevní matrice v Gori (která se stala součástí Stalinova osobního archivu) se uvádí přesné datum: 6. prosince 1878. Toto datum lze najít také v jiných dokumentech, například na vysvědčení o absolvování teologické školy v Gori. V jednom dotazníku z roku 1920 Stalin sám uvedl jako rok narození 1878. Rok 1879 se pak začal objevovat v různých listinách z pera jeho pomocníků, a toto datum poté figurovalo rovněž ve všech encyklopediích a informačních materiálech. Když si upevnil moc, konala se 21. prosince 1929 velká oslava jeho padesátin. Rozpaky vznikly nejen v souvislosti s rokem jeho narození, ale rovněž se dnem, 9. prosincem (podle starého kalendáře) místo 6. prosince. Těto nepřesnosti si historikové povšimli až v roce 1990,¹ její příčinu však nedokázali vysvětlit. Jedna věc je ovšem jasná: Stalin se ve dvacátých letech rozhodl, že se stane o rok mladším. A takto se jím také stal.

Různé legendy kolují o Stalinově původu. Lovci senzací tvrdili, že Joseb (který se později stal Josifem, když začal používat ruštinu) měl být nemanželským synem bohatého obchodníka, majitele továrny, jakéhosi prince, nebo dokonce cara Alexandra III., jemuž Josebova matka údajně sloužila během návštěvy Tbilisi. Historický doklad však nabízí mnohem prozaičtější původ. Joseb se narodil do prosté gruzínské rodiny. Jeho matka, Jekatěrina neboli Keke Geladzeová, dcera nevolníka, se narodila v roce 1856. V roce 1864, po zrušení nevolnictví, se její rodina přestěhovala do Gori, kde ji v osmnácti letech provdali za obuvníka Besariona neboli Besa (v ruštině Vissariona) Džugašviliho, o šest let staršího. Jejich první dvě děti zemřely v dětském věku, Joseb (Soso) byl třetím potomkem.²

O Stalinově dětství a mládí se dochovalo jen několik dokumentů. Základním zdrojem našich poznatků jsou vzpomínky, které vznikly, až když Stalin dosáhl vrcholu moci. Dokonce i nekritický čtenář v nich pozná, že se týkají dětství a mládí budoucího diktátora. Tato anomálie jen umocňuje tendenci, která je jinak vlastní obecně všem biografím – výběrové zveličování i zamlčování. Podle situace a pisatelovy politiky se klade důraz buď na Josifovy povahové a vůdcovské kvality, nebo na jeho krutost a psychickou nenormálnost. Avšak hledat a nalézat v dítěti

Josifu Džugašvilim rysy budoucího diktátora, jak to předvedl Ronald Grigor Suny, je nanejvýš podezřelé.

Životopisci mají obecně za to, že Josif Džugašvili měl nelehké dětství. Hrubostmi a výprasky od otce opilce a také materiální zaostalostí chlapec pravděpodobně zatrpkl, stal se bezcitným a mstivým. Existuje však mnoho faktů, které vykreslují zcela jiný obraz. Na základě mnoha měřítek prožil Stalin dětství normální, nebo dokonce bezstarostné. Podle některých svědectví byl jeho otec nejen dobrým řemeslníkem, ale nadto uměl číst gruzínsky a domluvil se několika jazyky včetně ruštiny. Matka prošla domácí výukou a také uměla gruzínsky číst a psát. A protože gramotnost gruzínského obyvatelstva nebyla vysoká, rodina Džugašviliových se ve svém prostředí dost odlišovala. Vissarion Džugašvili byl v Josifových raných letech úspěšný a rodinu dobře materiálně zabezpečoval.³

Když začal později Vissarion více pít a ženu i dítě zcela opustil, péče o Josifa zůstala pouze na matce. Jekatěrina byla žena zdatná a pracovitá. Začala jen náhodnými výdělky, ale časem se vyučila švadlenou. Soso jakožto jedináček (což byla velmi důležitá okolnost) na rozdíl od mnoha svých vrstevníků nemusel pracovat a mohl chodit do školy. Jeden Stalinův kamarád z dětství, který mu v roce 1950 poslal dopis s prosbou o setkání, napsal: „Když jste v roce 1894 absolvoval teologickou školu, já jsem dokončil v Gori místní školu. Vás v téže roce přijali do tbiliského teologického semináře, zatímco já jsem ve studiu pokračovat nemohl, protože nás bylo v rodině osm dětí, byli jsme chudí a museli jsme otci pomáhat.“⁴ Josifova matka snila o tom, že syn bude společensky stoupat a stane se duchovním; tento sen se snažila naplnit, a proto ze všech sil pracovala, aby mu vzdělání usnadnila. Takové úsilí sotva odpovídá představám o neradostném dětství v chudobě.

V rodině zcela určitě vznikaly konflikty a opilý Vissarion používal pěsti. Sosa zřejmě bili oba rodiče. Avšak jak Suny správně poznamenal, podle těchto údajů je sporné, zda lze násilí v rodině Džugašviliových pokládat z hlediska tehdejších tamních „norem“ za natolik neobvyklé, aby ovlivnilo Sosův vztah ke světu.⁵ Zdá se, že Stalinovo dětství i mládí bylo v prostředí, z něhož pocházel, zcela typické; byl to svět chudých, nikoli však strádajících řemeslníků a drobných obchodníků v městečku na okraji říše. V tomto světě, kde koexistovaly hrubé mravy s tradiční sousedskou pomocí a kde se období poměrně slušné existence střídala

s těžkými časy, zažil Soso Džugašvili dobré i špatné – otcovu hrubost i matčinu bezmeznou lásku – v poměrně vyrovnaných proporcích. Rodinné finanční potíže, které nastaly, když chodil Soso do školy, mírnila pomoc přátel a příbuzných. Na místní teologické škole i později v tbiliském semináři získal Josif státní podporu a kromě toho využíval prostředky soucitných mecenášů. Matku i syna navzdory skrovnému životu jejich malá komunita plně respektovala.

O mnoho let později Stalin v jednom rozhovoru prohlásil: „Moji rodiče byli nevzdělaní, ale nijak špatně se ke mně nechovali.“⁶ Možná nemluvil upřímně, anebo si prostě nepříjemné dětství nechtěl připomínat. Není známo, jaký měl Stalin vztah k otci, který brzy zemřel. Matku však měl podle všech projevů opravdu rád. V jednom dopise z pozdějších let jí napsal: „Buď zdráva, milá mámo! Jak se máš, jak se cítíš? Už dlouho jsem od Tebe nedostal žádný dopis, asi se na mě zlobíš, jenže co mám dělat, opravdu mám spoustu práce,“ a „Zdravím Tě, milá mámo! Posílám Ti šálu, kabátek a léky. Ty léky nejdřív ukaž lékaři, než je budeš brát, protože dávkování musí určit on.“⁷ Keke bez ohledu na synův závatný vzestup zůstala v Gruzii, kde žila až do smrti v respektu a pohodlí. Na její pohřeb v roce 1937 však Stalin nepřišel, neboť v tomto roce Velkého teroru Moskvu vůbec neopustil. Zachovala se jen stuha z věnce, na niž Stalin napsal gruzínsky i rusky: „Drahé a milované matce od syna Josifa Džugašviliho (od Stalina).“⁸

Stalin byl matce opravdu zavázán za mnohé. Tvrdě pracovala, aby syna uchránila před nedostatkem a umožnila mu získat vzdělání, pečovala o něho během četných nemocí včetně neštovic, které mu po zbytek života zanechaly stopy na tváři. Soso v dětství utrpěl rovněž zranění a v důsledku nekvalitní léčby mu levá ruka zůstala částečně ochrnutá a klouby měl atrofované na celý život. Další fyzické postižení měl vrozené: dva srostlé prsty na levé noze. Je sotva pravděpodobné, že by si těchto dvou defektů nepovšimla často nemilosrdná parta chlapců. Soso se přesto nestal vyděděncem. Dokázal se vyrovnat ostatním a účastnil se všech jejich her. Měl výbornou paměť, což v jeho okolí vždycky budilo respekt. Nezdá se tedy, že by nevlídné dětství zaselo do Josifa Džugašviliho semeno krutosti, které později vzklíčilo v Josifu Stalinovi. Není proto zřejmé, jaké okolnosti z dětství z něho mohly udělat rebela.

NEÚSPĚŠNÝ SEMINARISTA

Josifova matka, jejíž úsilí podněcovala naděje, že se syn úspěšně vyma- ní ze sociálního prostředí, v němž se narodil, nebyla jediná, kdo si po- všiml jeho intelektuálních schopností. Když nadešel čas poslat chlapce do školy, Keke dokázala požádat o podporu příznivce, kteří byli pevně přesvědčeni, že chlapec opravdu potřebuje vzdělání. Její touha, aby se Josif stal knězem, se tedy zdála splnitelná. Oněmi příznivci byla rodina duchovního jménem Christofor Čarkviani, v jehož domě si Džugašviliovi pronajali místnost. Tito lidé pomohli Sosovi, aby byl přijat do teo- logické školy v Gori. Děti Čarkvianiových ho kromě toho učily rusky, tedy jazyku, v němž se vyučovalo. Tyto jazykové lekce Sosovi umožnily, aby ihned nastoupil do nejvyšší přípravné třídy této školy, což byl v ži- votě budoucího vůdce nepochybně významný okamžik. Desetiletý gru- zínský chlapec Soso tak učinil důležitý krok do ruskojazyčného světa.

Na teologické škole v Gori strávil téměř šest let, roky 1888–1894, tedy údobí, které vneslo do rodiny Džugašviliových dramatické změny. Po mnoha domácích sporech Vissarion opustil Gori, ponechal svou ženu a syna bez jakékoli podpory, a tím ohrozil Sosovu další školní docházku. Keke dokázala najít pomoc, což jí nepochybně usnadnily Sosovy škol- ní úspěchy. Byl vzorným žákem, a tak dokonce získal stipendium. Mat- ka úzkostlivě dbala o to, aby se mezi spolužáky necítil jako druhořadý, a proto ho oblékala vždy dobře a přiměřeně počasi. Soudě podle čet- ných vzpomínek Soso ve škole vynikal pílí a tvrdou prací. Byl uznáva- ným předčitatelem modliteb a zpěvákem v kostelním sboru a s učiteli vycházel vždy dobře. Učitel ruštiny, jemuž děti říkaly za zády „četník“, učinil Sosa svým pomocníkem a dal mu na starost rozdávání knih.⁹ O mnoho desítek let později, v roce 1949, jiný bývalý učitel školy v Gori, S. V. Malinovskij, učinil odvážný krok a svého bývalého žáka kontak- toval. Napsal mu: „Ve svém pokročilém věku jsem hrdý na to, že má skromná snaha přispěla k vašemu vzdělání.“ Malinovskij žádal o přidě- lení osobního důchodu, „abych na sklonku svých dní měl to nejnnutnější a zemřel v šťastném vědomí, že mě můj velký žák nezanechal v nouzi“.¹⁰ Je známo, že tento dopis Stalin dostal, z dokumentů však není jasné, zda nějaká pomoc následovala.

Josif dokončil školu v květnu 1894. Z vysvědčení vyplývá, které před- měty a s jakým prospěchem absolvoval. Z chování měl „výbornou“ stejně

jako z církevních dějin, pravoslavného katechismu, výkladu bohoslužeb a církevního řádu, z ruštiny, církevní slovanštiny, gruzínštiny, zeměpisu, kaligrafie a liturgického zpěvu. Z řečtiny a aritmetiky, svého nejslabšího předmětu, dostal „chvalitebnou“. Na základě těchto studijních výsledků získal doporučení k postupu do teologického semináře.¹¹ I při zjevně jednostranném zaměření vzdělání získal Soso v goriské škole řadu zkušeností, poznatků a chutí číst. Ještě podstatnější ovšem je, že výborně ovládl ruštinu. Vzpomínka na jeho školní léta vytváří obraz aktivního chlapce s touhou vést, což nepochybně potvrzuje i fakt, že patřil k nejlepším žákům. Zdá se, že vzpomínky na tato léta mu působily radost. Po mnoha desetiletích vzpomínal na své spolužáky, a dokonce se jim snažil pomáhat. V záznamu datovaném v květnu 1944, kdy bylo Stalinovi pětadesát let, napsal: „1) kamarádu Peťovi – 40 000, 2) 30 000 rublů Grišovi, 3) 30 000 rublů Dzeradzemu;“ a „Grišo! Přijmi ode mne tenhle malý dárek [...] Tvůj Soso.“¹² Tyto dokumenty napsané gruzínsky překypují nostalgií starého člověka vracejícího se v myšlenkách do dávných časů dospívání.

Existují vágní a rozporuplné poznatky od autorů různých pamětí, kteří tvrdí, že se buřičské chování Josifa Džugašviliho a jeho rozchod s náboženstvím datují již do doby jeho dnů v Gori. Leon (Lev) Davidovič Trockij, jeden z prvních Stalinových životopisců (a nejspíš sotva nestraný), přesvědčivě tvrdí, že bývalí Stalinovi spolužáci si pletou období v Gori s událostmi, k nimž došlo později, v Tbilisi.¹³ Nejlepším důkazem vzorného chování žáka Sosa a jeho správných postojů je nadšené hodnocení v jeho výročním vysvědčení a doporučení k přijetí do semináře.

V září 1894, poté co úspěšně složil přijímací zkoušky, se mladý Džugašvili zapsal v tbiliském teologickém semináři. Jekatěrina i její syn měli štěstí i zde. Do semináře přijímali raději studenty, kteří se narodili v církevním prostředí, jiní totiž museli za výuku platit. Josifovy schopnosti spolu s přimluvami přátel a příbuzných mu přesto zajistily ubytování i stravování v seminární jídelně zdarma. Platit musel jen za výuku a oblečení.¹⁴ Nevnímal tento ambiciózní mladík uvedené výhody jako ponižující úlevu „chudému příbuznému“? Snad. Je však právě tak možné, že taková stipendia byla chápána jako odměna za minulé úspěchy.

Stalin strávil v tbiliském semináři více než čtyři a půl roku, od podzimního roku 1894 do května 1899. Přechod do velkého města nepochybně

znamenal i určitý stres. Josif tam však nepřišel sám, nýbrž se skupinou přátel a známých z teologické školy v Gori. Výuka byla pro Josifa kromě toho zřejmě poměrně snadná. První dva roky zakončil úspěšně, první ročník jako osmý nejlepší, druhý ročník jako pátý. Z chování dostal „výbornou“.¹⁵

Za vnější spokojeností se však skrývala narůstající podrážděnost a vzpurnost. Z pramenů není známo, jak a kdy přesně se Josif rozhodl z cesty ukázněného a úspěšného studenta sejít. K dispozici máme dvě dobře známá svědectví o tom, že životní podmínky v semináři byly nesnesitelné. První je od samotného Stalina. V roce 1931 během rozhovoru s německým spisovatelem Emilem Ludwigem vysvětlil, jak ho atmosféra semináře přivedla ke vzpouře: „Na protest proti odpornému režimu a jezuitským metodám, které se v semináři běžně užívaly, jsem byl ochoten stát se, a skutečně jsem se také stal, revolucionářem věřícím v marxismus jako opravdové revoluční učení [...] Například špehování na ubytovně. V devět hodin se zvonilo na ranní čaj, šli jsme do jídelny, a když jsme se vrátili do pokoje, zjistili jsme, že tam mezitím byla kontrola a všechny naše skříňky prohledala.“¹⁶ Toto líčení doplňuje často citovaný popis Stalinova spolužáka:

Zavedli nás do čtyřposchodové budovy, do obrovských pokojů studentské kolejí, každý z nich pro 20 až 30 lidí [...] Život v teologickém semináři byl jednotvárný a monotónní. Vstávali jsme v sedm hodin. Zpočátku jsme se museli modlit, pak jsme pili čaj a po zazvonění jsme šli do třídy [...] Výuka včetně přestávek trvala do dvou hodin. Ve tři hodiny následoval oběd. V pět hodin odpoledne se kontrolovala prezence, po níž se už nesmělo vyjít ven. Připadali jsme si jako ve vězení. Opět nás zavedli na večerní modlitbu, v osm hodin byl znovu čaj, potom jsme se podle jednotlivých tříd rozešli psát úkoly, v deset hodin se zhaslo a šlo se spát.¹⁷

Pouze neděle byly volné, bez tohoto kasárenského režimu, ale ty život v semináři nedokázaly příliš zpříjemnit, zvláště když seminaristé museli chodit na bohoslužby. Byl to režim neustálého dozoru, prohledávání, ponižování a trestů. Třebaže rozsah vyučovacích předmětů byl poněkud širší než v Gori – kromě Písma svatého, kostelního zpěvu, ruské filologie, gruzínštiny a řečtiny se zde vyučovaly také biblické i občanské dějiny a matematika –, intelektuální život dusil dogmatismus. Četba

světské literatury se přísně trestala a tvrdě se prosazovala rusifikace, která urážela národní hrdost gruzínských seminaristů. Nelze se proto divit, že mezi studenty sílila rozmrzelost a odpor. Zhruba rok před Josifovým příchodem vypukla stávka. Seminaristé přestali docházet na výuku a požadovali, aby se skoncovalo se zvlášť pedagogů a aby byli někteří propuštěni. Úřady na stávku reagovaly zavřením semináře a vyloučením velké skupiny studentů.

Toto tvrdé potlačení vzpoury nepochybně přispělo k tomu, že během Josifova studia se již žádný otevřený protest neprojevil. Jakákoli individuální nebo skupinová nespokojenost se přísně držela v ilegilitě. Budoucí diktátor se zpočátku inspiroval romantickými literárními hrdiny bojujícími za spravedlnost, zejména z gruzínské literatury. Jednoho ze svých prvních vzorů objevil v próze Alexandra Kazbegiho *Otcovrah*. Je to příběh neohroženého, ušlechtilého mstitele Koby, který bojoval proti ruským utlačovatelům a gruzínské aristokracii.¹⁸ Jméno Koba se tak stalo prvním pseudonymem budoucího vůdce, přezdívkou, které si mimořádně vážil a jíž ho směli oslovovat po celý život jen nejbližší přátelé.

Okouzlení romantickou vzpourou ozdobenou gruzínským nacionalismem vedlo mladého Stalina zákonitě k pokusům psát verše. Po skončení prvního ročníku semináře Josif přinesl své básně do redakce jedné gruzínských novin, které mezi červnem a říjnem 1895 pět básní uveřejnily. Další báseň vyšla v jiných novinách v následujícím létě. Tyto verše napsané gruzínsky opěvovaly službu vlasti a národu. Když se Stalin dostal do čela vedení Sovětského svazu, byla tato poezie přeložena do ruštiny, do svých sebraných spisů ji však nezařadil. Nesporně pochopil, že by toto nevýrazné a naivní rýmování jeho obrazu cílevědomého revolucionáře nijak neprospělo:

Skřivan vysoko v mracích
 čím dál zvukněji zpíval.
 Veselý slavík samý smích
 se k jeho písni přidal:
 „Neznám krásnější krajinu
 nad kvetoucí zemi Gruzínů.
 Už se, Gruzíne, učin vše
 k radosti vlasti své.“¹⁹

Třebaže takové verše obraz Stalina jako diktátora nijak nezjemnily, svědčily o čistých záměrech seminaristy Džugašviliho, inspirovaného myšlenkami služby vlasti a lidu. Tyto nejasné a neurčité snahy vedly Josifa ve třetím ročníku studia ke konkrétnímu kroku. Připojil se k ilegální diskusní skupině seminaristů, v níž se záhy propracoval do vůdčí pozice. Knihy, které členové kroužku četli a o nichž debatovali, byly naprosto legální, v semináři však zakázané. V denních záznamech o chování seminaristů jsou doložena svědectví, že se seminarista Džugašvili na přelomu let 1896 a 1897 dopouštěl přestupků tím, že četl zakázané knihy včetně románů Victora Huga.²⁰ Od počátku třetího studijního roku se Josifův prospěch začal zhoršovat a on čím dál častěji porušoval přísný seminární řád.

Názory Josifa Džugašviliho se postupně radikalizovaly. Přestal psát verše a čím dál více se zajímal o politiku. Účast v diskusích ilegálního kroužku mu už nestačila. Toužil se připojit k něčemu „skutečnému“, což ho přivedlo k sociálním demokratům, zájmu o marxismus a k účasti na ilegálních schůzích železničních dělníků. Podle jeho oficiálního životopisu vstoupil do sociální demokracie v srpnu 1898, kdy byl ještě v semináři, a začal pracovat jako propagandista v dělnických skupinkách. V té době znal marxismus určitě jen velmi povrchně, zaujal ho však nesmírně. Mladého seminaristu musel všeobsahující charakter marxismu, ve své univerzalitě takřka náboženský, nesmírně okouzlovat. Zaplňoval totiž mezeru v jeho názoru na svět, která vznikla rozčarováním z náboženství. Víra, že dějiny lidstva se řídí zákonitostmi a že lidstvo neúprosně směřuje k vyšší etapě svého vývoje, socialismu, dávala účasti v revolučním boji mimořádný smysl. Fascinací marxismem se však mladý Džugašvili sotva odlišoval od ostatních, neboť víra v marxismus byla neobyčejně nakažlivá.

Na Josifa měli nepochybný vliv také starší soudruzi revolucionáři a vzbouřenci, kteří přicházeli do Tbilisi z ostatních oblastí země. Z nich se v tomto kontextu nejčastěji uvádí Lado Kecchoveli, který po cestě, na niž mladý Stalin teprve vstupoval, již došel mnohem dál. Po vyloučení z tbiliského teologického semináře Kecchoveli přešel na kyjevský teologický seminář, kde ho zatkli, protože vlastnil ilegální literaturu. Před trestem ho zachránila pouze generální amnestie u příležitosti korunovace cara Mikuláše II. Po návratu do Tbilisi a po následujícím odchodu do Baku se tento přesvědčený revolucionář ponořil do ilegální

práce, spojené s organizací vydávání tiskovin. V roce 1903 ho zastřelil vězeňský dozorce. Podle revoluční legendy ho zabil proto, že z okna cely vykřikoval revoluční hesla. K takovému typu aktivních lidí mladý Josif Džugašvili s obdivem vzhlížel.²¹

Jeho chování během závěrečného roku studia v semináři (1898–1899), kdy se čím dál více podílel na práci v sociální demokracii, jasně ukazuje, že se snažil skoncovat s minulostí. Veškeré rozhořčení, které v něm hlodalo během prvních let v Tbilisi, vystoupalo na povrch. Seminární záznamy slouží jako kronika jeho buřičství. V září byl přistižen, jak přátelům předčítá výpisky ze zakázaných knih. V říjnu byl za trest třikrát v karceru za nepřítomnost na modlitbách, za špatné chování během liturgie a za pozdní návrat z vycházky. Během následujících měsíců se tresty v karceru za různé přestupky střídaly s udělováním důtek.²²

V lednu 1899 došlo k vážnému konfliktu s vedením semináře, v jehož důsledku měl Josif zákaz vycházek ze semináře do města. Historik Alexandr Ostrovskij tento trest připisuje incidentu, který popisuje Josifův spolužák ve vzpomínkách vydaných v roce 1939.²³ Podle nich inspektor semináře prohledal Džugašviliho pokoj, v němž objevil zakázané knihy. Jeden seminarista jménem Kelbakiani inspektora přepadl a knihy mu vyrazil z rukou. Džugašvili spolu s Kelbakianim poté knihy posbírali a utekli.²⁴ K pramenům vyvolávajícím pochybnosti o tomto svědectví patří zápis z vedení semináře za rok 1899, kde je Kelbakianiho přestupek popsán zcela odlišně.²⁵ Při prohlídce Kelbakianiho věcí se údajně našel sešit obsahující opisy výňatků ze zakázané literatury. Když inspektor odmítl Kelbakianiho žádost, aby mu sešit vrátil, seminarista mu jej vyrval z rukou a hodil do toalety. O tomto incidentu byl okamžitě informován rektor semináře, který nechal Kelbakianiho zavřít na několik hodin do karceru.

Podle záznamů o chování seminaristů se „Kelbakiani hluboce kál“, přiznal vinu a prosil o shovívavost. O Džugašviliho účasti v tomto konfliktu není v záznamech žádná zmínka. Známo je pouze to, že mu v lednu 1899 vedení semináře zakázalo po celý měsíc opustit seminární budovu a Kelbakianiho vyloučilo.²⁶ Rozdíl v obou trestech může znamenat, že Josif byl potrestán za jiný přestupek nebo že se na zničení sešitu podílel v menší míře. V červnu 1951 o tom Kelbakiani svému bývalému spolužákovi napsal toto:

Soudruhu Soso! Kdybyste věděl, jakou bídou v současné době trpím, jsem přesvědčen, že byste mi věnoval pozornost. Zestárl jsem, nemám žádný příjem a potřebuju [...] Soudruhu Soso, v určitém smyslu mi dlužíte: Pravděpodobně si pamatujete, jak jsem sebral inspektorovi semináře [...] zakázanou literaturu, kterou zabavil při prohlídce Vaší zásuvky, za což mě ze semináře vyloučili [...] Nejsem na to hrdý ani se tím samozřejmě nevychloubám. Jedině nouze mě přinutila, abych to připomněl. Pomozte mi, soudruhu Soso.²⁷

Tento dopis Stalinovi předali. Z dokumentů není zřejmé, zda Kelbakiani nějakou pomoc získal, tento dopis však některé okolnosti oné události z roku 1899 upřesňuje. Kelbakiani nepochybně četl publikaci z roku 1939, kde je popsán „hrdinský čin“ budoucího Stalina, a v obecné rovině se držel podrobností. Zabavený sešit je prezentován jako „zakázaná literatura“, kterou spíš našli mezi věcmi Džugašviliho než Kelbakianiho. Je však třeba dodat, co Kelbakiani jednoznačně tvrdí, že totiž zabavený sešit inspektorovi vytrhl sám, bez pomoci „soudruha Sosa“. Stejně jednoznačně píše o Sosově účasti v tomto konfliktu a naznačuje, že on, Kelbakiani, prokázal budoucímu vůdci laskavost. Z toho vyplývá, že se Josif na tomto konfliktu skutečně podílel. Můžeme například předpokládat, že sešit, který Kelbakiani zničil, patřil Džugašvilimu. Záznam o této záležitosti v zápisech o chování zřejmě chybí, protože se v té době o ní prostě nevědělo. Zdá se téměř jisté, že zachraňovat materiály Josif Kelbakianimu nepomáhal. Byla to jen jedna z oněch neškodnějších legend, které pomáhaly formovat jeho kult vůdce.

I kdyby ke konfliktu se sešitem nedošlo, Džugašvili měl v očích vedení semináře na svědomí dostatek jiných přestupků, aby se stal nežádoucím. V květnu 1899 byl vyloučen s formálním odůvodněním, že se „z neznámých důvodů nedostavil ke zkouškám“. Je však zvláštní, že na vysvědčení, které dostal při vyloučení, stojí, že absolvoval plně čtyři roky semináře s výborným hodnocením chování.²⁸ Stalinovi životopisci všechny nejasnosti související s jeho odchodem ze semináře již dávno komentovali. On sám raději tvrdil, že ho „vykopli“ „kvůli propagaci marxismu“. Josifova matka Jekatěrina v jednom rozhovoru prohlásila, že syna vzala ze semináře kvůli jeho chatrnému zdraví.²⁹ Trocha pravdy je možná na obou zdůvodněních, jak na oficiální formulaci, tak i na tvrzení

Džugašviliho a jeho matky. Vedení semináře mohlo mít velký zájem, aby se rebelanta zbavilo, ale zároveň si chtělo ušetřit skandál. Josif možná odešel ze semináře na základě „vzájemné dohody“, tedy s vysvědčením o absolvování celých čtyř let. Pokud je tomu tak, pak Jekatěrina a její stesky o synově zhoršujícím se zdraví v této záležitosti pravděpodobně sehrály hlavní roli. Josifa ze semináře nakonec skutečně „vykopli“, avšak tiše a nechali mu dveře otevřené, aby se mohl napravit.

ILEGALITA, VĚZENÍ, VYHNANSTVÍ

S vysvědčením o absolvování čtyř ročníků semináře mohl Josif Džugašvili pracovat v církevní sféře nebo vyučovat na obecné škole.³⁰ Návrat do běžného života ho však nelákal. Koncem roku 1899 mu přátelé pomohli k zaměstnání v tbiliské meteorologické stanici. Měl za úkol neustále sledovat meteorologické přístroje, a proto musel v budově stanice také bydlet. Tato práce mu tak poskytla výdělek i ubytování.

Nadále spolupracoval s revolučními skupinami a brzy se připojil k radikálnímu křídlu tbiliské sociální demokracie, které odmítalo legální propagandu a dávalo přednost podněcování stávek a demonstrací. Vezmeme-li v úvahu minulost dvaadvacetiletého rebela v semináři a jeho přátelství s revolucionáři, jako byl Lado Kecchovieli, jeho příklon k radikalismu nijak nepřekvapuje.

V letech 1900–1901 proběhla v Tbilisi vlna stávek následovaná represemi. Pod hrozbou vězení Džugašvili opustil meteorologickou stanici a přešel do ilegality. Vrátit se již nemohl, a tak se definitivně stal profesionálním revolucionářem.

Jakkoli ruští revolucionáři pocházeli z různého prostředí, jedno měli společné. K jejich rozchodu s normálním životem a odchodu do podzemí došlo ve chvíli souznění nenávisti a rozhodnosti: nenávisti vůči existujícímu řádu a rozhodnosti s ním bojovat. V ruském impériu nebyla nouze o jakékoli emoce. Autoritativní režim a sociální nespravedlnost pro ně vytvářely úrodnou půdu. Perzekuce, jíž byli radikálové vystavováni, je jen tím více radikalizovala. Pociťovanou nenávist v Josifu Džugašvilim ještě povzbuzovala zvůle a tmářství převládající v semináři. Později tuto nenávist inspirovala propaganda a rovněž akce zkušenějších soudruhů, těch, kteří vstoupili na dráhu revoluce před ním. Josifova

rozhodnost byla jak rysem jeho charakteru, tak produktem prostředí, do něhož se narodil. Nikdo s takovým sociálním původem nemohl mnoho ztratit.

Při zkoumání pramenů Stalinova rebelantství a bezohlednosti mnozí historikové poukazovali na atmosféru panující v odlehlých oblastech Ruské říše. Alfred Rieber ho nazval „mužem periferie“.³¹ Kavkaz, který vřel sociálními a etnickými konflikty, kde se formující průmyslové enklávy dostávaly do střetu s kmenovými tradicemi, utváření Stalinova charakteru rozhodně ovlivnil. Jörg Baberowski napsal, že Stalin a jeho kavkazští spolubojovníci „vnesli do strany jak v centru, tak i na okrajích říše násilnický styl kavkazské periferie, krevní msty a archaického pojetí cti“.³² Takové názory podporují pravdivost svědectví sociálního demokrata Borise Nikolajevského, který se později stal známým historikem. Před revolucí Nikolajevskij pracoval určitou dobu v Zakavkazsku, a tam se dokonce setkal s Džugašvilim. Budoucího diktátora popsal jako „člověka mimořádně škodolibého a mstivého“, schopného používat v boji o získání dominance ve straně i ty „nejkrajnější prostředky“. Takoví však většinou byli rovněž Džugašviliho protivníci v sociálnědemokratickém hnutí. Nikolajevskij si uvědomil, že tyto vlastnosti jsou výsledkem „proniknutí kavkazských mravů do vnitrostranického boje“.³³

Není nijak absurdní brát v úvahu mentalitu formovanou utrpením a tragickou historií ruských pohraničních území. Vždyť celá Ruská říše byla jedním obrovským pohraničím: mezi Asií a Evropou, mezi nadějemi na modernizaci a chátrajícími tradičními způsoby života, mezi městem a venkovem, mezi autoritářstvím a demokratizačním úsilím, mezi zpátečnictvím režimu a krvežíznivostí mnohých revolucionářů. Jakékoli rysy charakteristické pro Kavkaz je třeba posuzovat v kontextu ruské kultury extremismu a násilí, jež pouze poskytuje podmínky pro podobné podněty. Takový kontext mladého Džugašviliho samozřejmě nijak nezbavuje osobní odpovědnosti za to, co si zvolil.

Ne všichni revolucionáři byli ovšem stejného typu. Někteří se vrhali do boje pod vlivem mládí, nadšení a touhy po dobrodružství. Tyto faktory Stalina na jeho cestu pravděpodobně nepřivedly, i když je nelze zcela vyloučit. Budoucího diktátora lze charakterizovat jako typ vypočítavého revolucionáře, který urputně a metodicky – dokonce obezřetně – revoluci posunoval kupředu, a když docílil úspěchu, měl nejlepší šanci upevnit si moc. Měl cit pro náležitou rovnováhu mezi rozhodností

a opatrností, posedlostí a cynismem, které udržoval v takovém poměru, aby prošel bezpočtem nebezpečí revolučních zvratů nezraněný.

V přehledu činnosti tbiliské sociálnědemokratické organizace, který pořídilo místní policejní velitelství, je Josif Džugašvili charakterizován jako člověk „velice obezřetný, který se při chůzi neustále ohlíží“.³⁴ Tu a tam se mu dokonce podařilo vyhnout se vězení, což byla významná výhoda. Zatímco mnozí členové sociálnědemokratické strany byli uvězněni, Džugašvili se stal jedním z vůdčích představitelů tbiliské organizace. A nejspíš aby se před nebezpečím vězení uchránil, odjel z Tbilisi do Batumi, největšího centra říšského naftového průmyslu. Propagandistická kampaň Džugašviliho i jeho soudruhů měla evidentní úspěch, neboť batumští dělníci zorganizovali vlnu stávek a demonstrací. Státní orgány na to odpověděly tvrdě. Jakmile dělníci 9. března 1902 napadli vězňice, v níž měli mnoho svých soudruhů, vojsko zahájilo palbu. Nejméně třináct lidí bylo zabito a desítky dalších zraněny. Zprávy o násilí v Batumi se rychle rozšířily, a tak byl Džugašvili jako jeden z organizátorů demonstrací zatčen.

Džugašvili se snažil trestu vyhnout, proto svou vinu popíral a tvrdil, že se v době, kdy došlo k útoku, nikde poblíž Batumi vůbec nezdržoval. Ve zprávě poslané z vězení žádal matku a příbuzné, aby mu poskytli alibi svědectvím, že do poloviny března pobýval v Gori.³⁵ Onen lístek se však dostal do rukou policie. Přesto se batumské policii nepodařilo prokázat, že se Džugašvili na přípravě přepadení vězňice bezprostředně podílel. Při policejním pátrání však vyšla najevo jeho bývalá činnost v Tbilisi. Vyšetřování trvalo dlouho. Josif, nudící se ve vězení, přemýšlel, jak by mohl svou situaci zlepšit. V říjnu a listopadu, sedm až osm měsíců po svém zatčení, poslal dvě žádosti do kanceláře nejvyššího úředníka pro oblast Kavkazu. Odvolával se na „zhoršující se dusivý kašel a bezmocnost stárnoucí matky, kterou před dvanácti lety opustil manžel, a ve mně má proto jedinou oporu, s níž může v životě počítat“, a požádal o propuštění pod policejním dozorem. „Prosím kancelář nejvyššího úředníka, aby mou žádost neodložila a vyhověla mi.“ V lednu 1903 se také Jekatěrina obrátila na úřady s prosbou, aby syna propustili. Žádost napsanou rusky podepsala gruzínsky; konstatovala v ní, že její syn, který „vydělává na obživu sobě i matce, nemá čas ani možnost, aby se na nějakých spiknutích a výtržnostech vůbec podílel“.³⁶

Tyto naléhavé prosby však zůstaly bez odezvy. Josif zůstal ve vězení na dalších mnoho měsíců, znepokojen a trýzněn nouzí. Až na podzim roku 1903, půldruhého roku po zatčení, ho poslali do vyhnanství na východní Sibiř. Brzy, počátkem roku 1904, však Džugašvili uprchl. Takový útěk nebyl ničím mimořádným. Nedbalá ostraha umožnila mnoha revolucionářům z vyhnanství uprchnout, útěk však vyžadoval pečlivou přípravu, odvalu a fyzickou vytrvalost. Džugašvili se ze svého prvního útěku z vyhnanství poučil a později měl několik příležitostí své zkušenosti využít.

Existují svědectví o tom, že ho během prvních měsíců po návratu do Zakavkazska krajané podezírali z provokatérství.³⁷ Sociální demokraty věznili v celém regionu. Třebaže taková situace vyvolávala v jeho případě podezření, nedostatek lidí v ilegálním hnutí mu dopomohl ke kariérnímu postupu. Vypracoval se až k funkci ve výkonném výboru zakavkazské sociálnědemokratické organizace. V tomto úspěchu sehrála svou roli také jeho aktivita v ilegalitě a schopnost tvořit působivou revoluční publicistiku. Pověsti o Džugašviliho kolaboraci s policií tak zůstaly pouze legendami.

Během dvou let, která Džugašvili strávil ve vězení a ve vyhnanství, ruská sociálnědemokratická strana prošla důležitou proměnou. Zatímco formálně zůstala jednotná, fakticky se rozdělila na příznivce Leninovy, bolševiky, a umírněnější, menševiky. Lenin podporoval vznik militantní a semknuté ilegální strany, která se měla stát nástrojem revoluce. Byl přesvědčen, že dělníci jako hlavní síla revoluce sami nejsou schopni vypracovat vlastní revoluční koncepci. Vést je proto musí profesionální revolucionáři. Leninovo učení se proto zaměřovalo na podněcování k revoluci a zrychlení „historického času“. Menševici byli naopak toho názoru, že by strana měla být méně nekompromisní, pružnější a měla by přijímat do svých řad nejen aktivisty, ale také sympatizanty. Menševici více respektovali pracující a příliš nezdůrazňovali svou roli učitelů. Tato taktika se stala přirozeným vedlejším produktem jejich zásadní víry, že revoluční proces má být jako objektivní předběžná podmínka socialismu postupný a organický. Džugašvili svým temperamentem směřoval spíše k přijetí Leninova pojetí. Lákal ho leninský radikalismus a výzvy k akcím. A kromě toho, jako příslušník stranické inteligence vítal myšlenku, že dělnické hnutí musí vést profesionální revolucionáři.³⁸ Nebylo snad úkolem inteligence v přípravě revoluce vést masu, ukazovat

jim cestu? Džugašvili pak propagoval Leninovy myšlenky v řadě svých článků.

První ruská revoluce, která vzplála v roce 1905, neshodu mezi bolševiky a menševiky zpočátku prohloubila, nakonec však obě skupiny sblížila. Vždyť přece všichni čelili společnému nepříteli – vládě a jejím příznivcům – a obě skupiny se také čím dál víc uchýlovaly k násilí a brutalitě. V Zakavkazsku, postiženém hojným sociálním i etnickým nepřátelstvím, byla situace mimořádně vyhrocená. Vláda, jak bylo zvykem, neváhala použít zbraně. V reakci na to revolucionáři vraždili příznivce samoděržaví a zapalovali průmyslové podniky. K vlně masakrů se přidaly také etnické pogromy. Násilnosti a krveprolití se tak staly každodenností. Menševici a bolševici organizovali vlastní ozbrojené oddíly a široce využívali teroristické metody.³⁹ Džugašvili se na těchto událostech aktivně podílel, cestoval po Gruzii, pomáhal organizovat stávky a demonstrace, psal letáky a články, účastnil se přípravy ilegálních tiskovin i bojových skupin. Postupně se tak začleňoval mezi vedoucí osobnosti zakavkazských bolševiků.

V říjnu 1905 byl car pod tlakem donucen k ústupkům. V důsledku toho vznikl v Rusku první parlament – Státní дума. Byly vyhlášeny politické svobody: svoboda svědomí, slova a shromažďování, a také nedotknutelnost osobnosti. Revoluce se však rozvíjela dál, což nutilo manévrovat nejen sociální demokraty, ale rovněž cara. Bolševici a menševici pod tlakem zdola souhlasili se smírem, čímž obnovili formální jednotu strany. Tato nově nalezená jednota však zakavkazským bolševikům včetně Džugašviliho nepřinesla nic pozitivního, protože postavila menševiky do vedoucí role revoluční organizace v celém regionu. Zhoršenou pozici bolševiků zcela odhalily volby delegátů na „sjednocovací kongres“ strany v dubnu 1906 ve Stockholmu, neboť budoucí diktátor se stal jediným zvoleným zakavkazským bolševickým delegátem. Další kongres, který se konal už v květnu v Londýně, znamenal ještě větší pokoření. Nejprve byli zvoleni jen menševici. Aby mohli bolševici vyslat alespoň jednoho představitele, museli provést dodatečné volby. Znovu vyslali Džugašviliho.

Díky cestám na tyto kongresy si Džugašvili nepochybně ujasnil světový názor i chápání sociálnědemokratických myšlenek a rozšířil okruh svých kontaktů. Je prokázáno, že v roce 1907 se cestou do Londýna v Berlíně setkal s Leninem.⁴⁰ Při návratu z Londýna strávil několik dní v Paříži,

kde bydlel u gruzínského krajana Grigoriho Chochii, jenž tam studoval. Při návratu do Ruska použil pas Chochiova zemřelého přítele, což mu umožnilo vyhnout se policejnímu dohledu a přispělo k jeho osobnímu bezpečí. O čtyřicet let později, v květnu 1947, to Chochia, který tehdy žil v Leningradě, Stalinovi připomněl: „V polovině roku 1907, poté co jste u mne několik dní bydlel, jsem Vás doprovodil na nádraží St. Lazare v Paříži. Byl jste laskav a řekl jste mi: ‚Na tvou pomoc nikdy nezapomenu‘ (měl jste na mysli to, že jsem Vám dal mezinárodní pas). Právě nyní Vaši pozornost velice potřebuji. Prosím, abych se s Vámi mohl na 5 až 10 minut setkat.“⁴¹ Dopis byl odložen. Stalin jen zřídka vzpomínal na cesty do zahraničí. Nevíme, co v Evropě viděl a jak to vnímal. Přivážel snad nějaké dárky své mladé ženě, Jekatěrině Svanidzeové, s níž se oženil v červenci 1906, nebo synku Jakovovi, narozenému v březnu 1907 (krátce předtím, než Josif odjel do západní Evropy)? Sotva, Džugašviliho myšlenky nepochybně patřily jedině revoluci.

Bezprostředně po návratu ze Západu, 13. června 1907, spáchala skupina zakavkazských bolševiků ozbrojenou loupež peněz dopravovaných do banky v Tbilisi; tato akce se stala součástí historie ruského revolučního hnutí. Za cenu několika životů přinesla bolševickým pokladnicím obrovskou částku: 250 000 rublů. Hlavou této „expropriace“ byl Džugašviliho dobrý přítel Simon Ter-Petrosjan, přezdívaný Kamo. Zřejmé propojení těchto dvou mužů vedlo některé osoby k úvahám o možném Stalinově podílu na organizování loupeže, a dokonce snad i o jeho přímé účasti; skutečné důkazy však neexistují.⁴² Boris Nikolajevskij, který tento případ důkladně prostudoval v rámci kroniky sociálnědemokratického hnutí, dospěl k názoru, že Džugašvili byl o aktivitách Kamovy skupiny pouze informován a „pomohl je před místní stranickou organizací krýt“. Avšak „v žádném ohledu nebyl vůdcem“. Nikolajevskij našel dokument, podle něhož Kamo přímo spolupracoval s bolševickým centrem v zahraničí: Byla to dohoda o provedení loupeže mezi Kamem a ústředím Leninových bolševiků.⁴³ Listinu podepsal Kamo, nikoli Džugašvili.

Kromě velikosti uloupené sumy nebylo na této tbiliské akci nic mimořádného. Krádeže ve státních institucích i u soukromníků se během první ruské revoluce praktikovaly ve velké míře, loupili ovšem nejen bolševici, ale i některé jiné skupiny. Třebaže takové akce znamenaly finanční přínos, rozkládaly morálku revolucionářů a poškozovaly jejich

reputaci u veřejnosti. K revolucionářům se proto kvůli osobnímu prospěchu nezdědka přidávali také obyčejní zločinci. Ideologicky motivované zloděje, kteří získávali peníze pro revoluci, i když si sami nevzali ani kopějku, bývalo samozřejmě obtížné odlišit od běžných zlodějů. To vše muselo vedoucí funkcionáře sociálnědemokratické strany znepokojovat. Na kongresu v Londýně v roce 1907, jehož se zúčastnil také Džugašvili, menševici prosadili usnesení, které sociálním demokratům zakázalo takové loupeže organizovat. Toto usnesení však Lenina ani jeho stoupence nezastavilo. Připravovanou tbiliskou akci neodvolali. A protože ji provedli krátce po stranickém sjezdu, vypadala mimořádně cynicky a mezi sociálními demokraty vyvolala velký skandál. Tbilistí menševici dobře věděli o spojení Džugašviliho s Kamem, a tak se na něho nikoli poprvé obořili. Džugašvili byl přinucen opustit Tbilisi a odjel do Baku.

V Baku, kde měli menševici ve straně rovněž převahu, se Džugašvili mohl spoléhat na semknutou skupinu leninistů. Toto velké průmyslové centrum bylo zralé pro agitaci mezi dělnickou třídou i pro boj proti politickým odpůrcům. Džugašvilimu se podařilo tamní organizaci rozštěpit, přičemž se jejího vedení chopili bolševici. Radost z vítězství však zastínila osobní tragédie. V Baku totiž zemřela Josifova manželka Jekatěrina. Malého syna dali na výchovu matčíným příbuzným, protože otec na chlapce neměl čas.

Neklid, který provázal revoluci v roce 1905, vyděsil vládnoucí vrstvy a přiměl carskou vládu k ústupkům. Rusko se stalo svobodnější zemí. Uskutěčnila se agrární reforma, která měla pro zemi, v níž rolnictvo tvořilo převážnou – a výbušnou – většinu, zásadní význam. Historikové dosud vedou spory o to, jak velký přínos tato reforma pro zemi znamenala. Jisté je jedno, totiž že Rusko nemělo možnost vyvíjet se v duchu této reformy dostatečně dlouho, aby se prokazatelné výsledky projevíly. Vládnoucí síly kromě toho spolu s reformami a ústupky začaly „obnovovat pořádek“, a proto tím rozhodněji a brutálněji potlačovaly revoluční podzemí. Jednou z obětí tohoto porevolučního zákroku se stal Džugašvili. V březnu 1908 byl zatčen. Stejně jako předtím jakoukoli vinu popíral, tvrdil, že k žádné revoluční straně nepatří, protože dlouho pobýval v zahraničí.⁴⁴ Tyto manévry však nezabraly. Po sedmiměsíčním vězení ho poslali do vyhnanství do Vologdské gubernie, kde před útekem strávil čtyři měsíce. V létě roku 1909 se vrátil do Baku.

V té době byla tamní sociálnědemokratická organizace infiltrovaná policejními agenty. Porážky a vězení vyvolávaly mezi revolucionáři vzájemnou podezíravost a vzrůstající podrážděnost. Džugašvili opět upadl v podezření. Objevily se nové zvěsti, že spolupracuje s policií, a třebaže většina historiků vždy pokládala verzi, že byl Džugašvili dvojité agent, za nepravděpodobnou, podezření dlouho přetrvávalo. Po zpřístupnění archivů se jejich skepse potvrdila. Klíčový dokument, který byl k podpoře tohoto obvinění proti Stalinovi využíván, byl definitivně odhalen jako padělek, vyrobený v emigrantských kruzích po revoluci.⁴⁵

Na agenta policie strávil Džugašvili až příliš mnoho času ve vězení a vyhnanství. Zjara roku 1910 byl opět zatčen. Tentokrát mu hrozil tvrdý trest, neboť policie žádala, aby byl vyslán na pět let „do nejvzdálenějších míst Sibiře“. Tentokrát se opět vrátil k metodě, kterou použil již dříve: prosil o shovívavost, argumentoval chabým zdravím a nedostatkem přesvědčivých důkazů. Ve snaze dát najevo dobrá předsevzetí požádal, aby směl uzavřít sňatek se ženou, s níž se seznámil ve vyhnanství a s níž žil.⁴⁶ Je obtížné odhadnout, do jaké míry tyto „ponížené prosby“ zapůsobily, pravdou však zůstává, že v říjnu 1910 místo pětiletého vyhnanství na Sibiři, jak se zpočátku předpokládalo, se Džugašvili směl vrátit a dokončit předchozí trest ve Vologdské gubernii. Byl to trest mírný, skončil v červenci 1911.

Období půldruhého roku mezi propuštěním z vyhnanství a posledním vězením v únoru 1913 znamenalo vrchol jeho kariéry v ilegaliště. Vypracoval se mezi vůdčí bolševiky a v roce 1912 se stal členem ústředního výboru leninské strany. Tento vzestup měl přinejmenším dva důsledky. Jednak už nepracoval v Zakavkazsku trvale, nýbrž cestoval křížem krážem po Rusku a často se delší čas zdržoval ve dvou metropolích, v Petrohradu a Moskvě. Za druhé se stal objektem mnohem intenzivnějšího policejního dozoru. Podílel se na ilegální práci v Rusku, pomáhal při vydávání bolševických tiskovin, psal články a udržoval kontakt s bolševickými reprezentanty ve Státní dumě. Stal se také jedním z Leninových nejbližších spolupracovníků. Vůdce bolševiků se totiž dosud ukrýval v zahraničí, a proto v Rusku potřeboval loajální spolupracovníky. Na porady s Leninem Džugašvili mnohokrát vycestoval do zahraničí. Když se v roce 1913 zdržel několik týdnů ve Vídni, začal pracovat na článku o stranické práci s etnickými menšinami. Tato jeho práce Lenina mimořádně zajímala. V plném souladu s Leninovými názory Džugašvili

podporoval jednotu ruské sociálnědemokratické strany a kritizoval tříštění revolučních sil na základě příslušnosti k etnickým skupinám.

Džugašvili se stal příkladem spolupráce mezi jednotlivými etniky, neboť sebe pokládal za činitele Ruské říše, nikoli pouze za Gruzína. Mladistvý nacionalismus i zakavkazskou sociálnědemokratickou minulost měl za sebou a definitivně se proměnil ve Stalina. Pod tímto ruský znějícím pseudonymem začal vystupovat v době, kdy se stal členem vedení bolševické strany, a symbolizoval jím svou spřízněnost s všeruským revolučním hnutím.

Stalin si svou pozici a reputaci prominentního bolševika nepochybně zasloužil. K vzestupu mezi vrcholné funkcionáře přispěly jeho organizačské a publicistické schopnosti, odvaha, rozhodnost, vytrvalost, nenáročnost, přizpůsobivost a oddanost Leninovi. Straně zůstal věrný dokonce i během krize v sociálnědemokratickém hnutí, k níž došlo po potlačení první revoluce, kdy se dostalo do vězení mnoho ilegálních pracovníků, docházelo k infiltraci organizace policejními agenty a strana trpěla nedostatkem finančních prostředků. V březnu 1913 jeden z tajných spolupracovníků policie, který pronikl do sociálnědemokratické organizace v Baku, hlásil, že „výbor v současné době neprojevuje žádné aktivity“.⁴⁷ Mezitím byl Stalin v únoru na druhém konci země, v Petrohradě, zatčen. Zradil ho soudruh, jeden z čelných bolševiků a Leninův oblíbenec Roman Vaclavovič Malinovskij, který spolupracoval s policií již několik let.⁴⁸

ČTYŘI ROKY NA SIBIŘI

V červnu 1913 byl Josif Džugašvili odsouzen ke čtyřem letům vyhnanství v Turuchanském kraji na Sibiři. Toto poslední období exilu bylo od samého začátku mimořádně tvrdé. Oblast v okolí Turuchansku byla neobyčejně nehostinný kraj. Stalinovy dopisy z prvních měsíců obsahovaly především prosby o pomoc a stížnosti na hmotnou nouzi a špatné zdraví:⁴⁹

Mám pocit, že jsem tak strašnou situaci ještě nikdy nezažil. Peníze už nemám, dostal jsem podezřelý kašel, který souvisí se stále silnějšími mrazy (-37 stupňů), celkově se cítím nemocný, není tu dost chleba, cukru, masa ani petroleje (všechny peníze jsem utratil za běžná vydání, oblečení a obuv)

[...] Chápu, že vy všichni, a zvláště Ty, někdy nemáte čas, ale aby mě čert vzal, už nemám na koho se obrátit. A mně se nechce [...] tady zhebnout. Je třeba to zařídit ještě dnes, a peníze poslat telegraficky, protože čekat dál znamená hladovět, a já jsem beztak vyčerpaný a nemocný.⁵⁰

Moje utrpení se každou hodinou zhoršuje, jsem v zoufalé situaci, navíc jsem ještě onemocněl, dostal jsem podezřelý kašel. Potřebuju mléko, jenže... peníze, nemám peníze. Moje milá, jestli penízky seženete, okamžitě mi je pošlete telegraficky. Déle už čekat nemůžu.⁵¹

Zpočátku tu byla naděje na osvobození. Vedení strany přijalo usnesení zorganizovat pro Stalina a jeho soudruha ve vyhnanství, Jakova Sverdlova, útěk. K tomu samozřejmě potřeboval peníze, jejichž zaslání však trvalo dlouho. O plánech na útěk kromě toho vinou zrádce Malinovského věděla policie. V březnu 1914 na příkaz z Petrohradu poslali Stalina a Sverdlova ještě dál, do malé osady Kurejka, nedaleko severního polárního kruhu, přičemž každému z nich přidělili zvláštní dozor. Útěk se tak stal téměř nemožným.

Toto přemístění znamenalo pro Stalina ránu. Koncem března 1914 poslal rozhořčený dopis do Petrohradu, v němž stranickým soudruhům vyčítal, že se několik měsíců neozvali, a vyžadoval jasnou odpověď: Budou na přípravu útěku peníze, nebo ne?⁵² Po několika týdnech však své plány změnil. V dubnu napsal Malinovskému: „Nový gubernátor mě přemístil na dálný sever a konfiskoval peníze, které na mé jméno přišly (celkem 60 r.). Ještě žijeme, bratře... Někdo zřejmě šíří zvěsti, že ve vyhnanství nehodlám zůstat do konce. Nesmysl! Prohlašuji Ti a přísahám na život svého psa, že ve vyhnanství zůstanu až do konce podle rozsudku (do roku 1917). Kdysi jsem měl v úmyslu uprchnout, ale teď jsem ten záměr opustil, definitivně opustil.“⁵³

Tento dopis vyvolává otázky. Počítal Stalin při svém tvrzení, že nemá v úmyslu utéct, s policejní cenzurou? Nebo tím vyjadřoval nespokojenost se stranickými soudruhy, kteří mu nepomáhali? Anebo se opravdu rozhodl zůstat ve vyhnanství, protože si uvědomil, že naděje na útěk je marná? Vzhledem k tomu, že se otázkou útěku už nikdo nezabýval, zdá se pravděpodobné, že se Stalin se svým osudem skutečně smířil.

Události, k nimž došlo během prvních měsíců Stalinova pobytu v Kurejce, předurčily jeho další život. Především se pohádal se Sverdlovem. Po

příjezdu do Kurejky byli ubytováni společně, ač ne nadlouho. O podstatě jejich konfliktu se Sverdlov zmiňoval ve svých dopisech: „Bydlím s Gruzinem Džugašvilim [...] Je to dobrý chlapec, ale v praktických záležitostech poněkud příliš velký individualista. Já minimální pořádek potřebuju. A právě to mě někdy vyvede z míry.“⁵⁴ Obraz je dokreslen v dalších pramenech. Podle vzpomínek Anny Allilujevové, sestry Stalinovy druhé manželky, Stalin později přiznal, že se pod různými záminkami vyhýbal domácím povinnostem – úklidu, přidávat do kamen atd. –, a proto měl Sverdlov pocit, že musí pracovat za oba.⁵⁵ Další informaci nabídl Chruščov:

Stalin vyprávěl toto: „Chystali jsme si večeri [...] Hlavním zdrojem živobytí byl pro nás lov bílého lososa. To nevyžadovalo velkou zručnost. Chodili jsme tedy lovit. Měl jsem psa a říkal jsem mu Jaška. Pro Sverdlova to samozřejmě nebylo nijak lichotivé, on byl Jaška a pes byl taky Jaška. Sverdlov byl zvyklý po jídle umýt nádobí i lžíce, jenže to jsem já nikdy nedělal. Po jídle jsem nádobí naházel na špinavou podlahu, kde to pes všechno dočista olízal. Ten člověk totiž vášnivě miloval čistotu.“⁵⁶

Tento rozdílný vztah k hygieně pochopitelně vedl k neshodám, mohly však existovat i jiné zdroje konfliktu. Nepřátelství, které se mezi Stalinem a Sverdlovem vyvinulo, bylo tak silné, že se každý nejen ubytoval v jiném domě, ale také se zcela přestali stýkat. Později napsal Sverdlov své ženě: „Ty víš, moje milá, v jakých odporných podmínkách jsem žil v Kurejce. Na osobní úrovni se soudruh, s nímž jsem tam byl, choval tak, že jsme spolu vůbec nemluvili ani se nestýkali.“⁵⁷

Brzy po rozkolu se Sverdlovem se Stalin ubytoval v domě rodiny Perepryginových, pěti osiřelých bratrů a dvou sester. Stalin, jemuž bylo pětáctilet, navázal intimní vztah se čtrnáctiletou Lidií Perepryginovou. To vyvolalo konflikt mezi Stalinem a jeho dozorem, což vyústilo v pěstní zápas. Místní policie se však přidala na Stalinovu stranu. Jednou okolností, která svědčila ve Stalinův prospěch, bylo ovšem to, že velitelem policie v Turuchanské oblasti byl etnický Osetinec I. I. Kibirov, který, stejně jako Stalin, pocházel z Gruzie. Je možné, že s ním Stalin uzavřel zvláštní dohodu: Za slib, že z vyhnanství neuprchne, získal mírnější režim dozoru. Stalina za jeho přestupky nejenže nepotrestali, ale navíc mu přidělili nového dozorce, M. A. Merzljakova, který se k němu choval

mimořádně ohleduplně.⁵⁸ V roce 1930 se Merzljakov, jehož sovětský režim začal pronásledovat za službu u carské policie, obrátil na Stalina se žádostí o pomoc. „Prosím soudr. Stalina,“ napsal, „aby informoval náš *selsovět*, že jsem se k Vám během své služby v Turuchansku choval opravdu přátelsky a nijak jsem proti Vám nepostupoval.“ Stalin reagoval vřelým doporučením: „Mich. Merzljakov vykonával své povinnosti policisty formálně, bez obvyklé policejní horlivosti; nešpehoval mě, netýral, nepeskoval, a navíc během mé časté nepřítomnosti přimhouřil oko.“⁵⁹ Stalin této vlídnosti využíval a uměl si zařídit poměrně příjemný život, samozřejmě jen v té míře, nakolik to umožňovalo vyhnanství na polárním kruhu. Nadále žil s Lidií Perepryginovou. Kolovaly zvěsti – i když plně protikladů –, že ti dva mají spolu dítě.⁶⁰ Stalin, který měl nyní spoustu času, rybařil, chodil na lov, navštěvoval přátele ve vyhnanství v sousedních usedlostech, přijímal hosty a účastnil se místních veselí. Jeho finanční situace se zlepšila natolik, že si mohl tento skromný životní styl dovolit. Nejdůležitější však bylo, že přestal stonat. „Žiju jako dřív. Cítím se dobře. Jsem naprosto zdrav – na zdejší podnebí jsem si musel zvyknout. A podnebí je tu tvrdé: před třemi týdny mrzlo až -45 stupňů,“ spokojeně oznamoval v jednom dopise z konce roku 1915.⁶¹

Toto osobité období Stalinova života odhaluje některé zajímavé aspekty jeho charakteru. Nikdy se nenechal vyvést z konceptu a ani v tomto tvrdém prostředí netrpěl nedostatkem pohodlí. V Kurejce, kde bylo všehovšudy osm domků a sedmašedesát obyvatel, byl odsouzen k osamělosti, bez vhodných konverzačních partnerů, a přece to všechno vydržel bez psychické újmy. Zřejmě byl naprosto schopen obejít se bez revoluce a necítil ani potřebu tříbit si inteligenci. Jeho protivníci ho dlouho obviňovali, že v turuchanském vyhnanství zbytečně marnil čas nečinností. Trockij například napsal, že „za celé toto období osamělosti a volného času lze stěží najít stopy intelektuálního života“.⁶² A skutečně, ve Stalinových sebraných spisech není za léta od počátku 1913 do počátku 1917 jediný článek.

Stalinova korespondence z tohoto období však vytváří pestřejší obrázek. Během počátečních měsíců vyhnanství se pokoušel pracovat, buď proto, že dosud doufal v útěk, anebo prostě ze zvyku. Psal článek o národnostních problémech a poslal jej do jednoho časopisu. Žádal soudruhy, aby mu posílali knihy, časopisy a noviny. V následujících letech jeho korespondence z vyhnanství rovněž obsahovala informace o práci

na článcích a o potřebě nových knih.⁶³ Nadšení v něm však pohasínalo. V roce 1914 došlo k odhalení Malinovského jako dvojitého agenta. Celou stranu bolševiků to naprosto zdrtilo, avšak pro Stalina, který byl s Malinovským spřátelen a obrátil se na něho o pomoc, bylo toto odhalení obzvlášť bolestné. A došlo i k dalším deprimujícím okolnostem. Článek, který Stalin poslal jednomu časopisu, nebyl uveřejněn, soudruzi mu nová čísla časopisu neposílali a on neměl peníze na předplatné. V listopadu 1915, po dvou letech strávených v turuchanském vyhnanství, vysvětlil svou situaci v jednom z mála dopisů Leninovi: „Žiju nevalně. Téměř ničím se nezabývám. A čím se taky zabývat, když člověk nemá žádnou nebo téměř žádnou důležitou literaturu? [...] Měl jsem v hlavě spoustu nápadů a námětů, ale všechno je pryč. Ruce mě svrbějí, abych se do něčeho pustil, jenže nemám do čeho.“⁶⁴ Stalinova spolupráce s vedením strany v emigraci postupně upadala, a on si v dopisech často stěžoval, že na něho zapomněli. Obecně známé jsou Leninovy otázky z roku 1915, které zadal různým osobám, aby připomněl Stalinovo poslední jméno: „Pamatujete si poslední Kobovo příjmení?“; „Mám velkou prosbu: Pamatujete si [...] příjmení Koby (Josif Dž...? Zapomněli jsme).“⁶⁵

Stalinův stav ohrázel celkovou situaci v bolševické straně. Její vedení ochabovalo, ať už v nuceném domácím vyhnanství, nebo v dobrovolném vyhnanství v zahraničí. Období nadějí, snů a neúspěšných pokusů aktivizovat hnutí se střídala s obdobími svárů uvnitř strany i s opONENTY z jiných stran. Na osobní i politické úrovni vypadaly perspektivy revoluce mlhavě. Jak si osmatřicetiletý Stalin v tomto ohledu představoval svou budoucnost, lze sotva zjistit. Možná se snažil na ni nemyslet.

PILÍŘE STALINOVY MOCI

Den a večer 1. března 1953 na blízké dače

Zděšení mezi pracovníky ochranky

Poté co v časných ranních hodinách 1. března hosté odešli, si šel Stalin velmi pravděpodobně lehnout. Nejspíš se necítil dobře.¹ Byl starý a nemocný. Během dne ze svých pokojů nevyšel a nikoho z ochranky ani z personálu nepozval v obvyklou dobu ke stolu, jak míval jinak ve zvyku. Počátkem roku 1952 střežilo Stalinův byt a daču 335 pracovníků bezpečnostních složek.² Dalších 73 osob tvořilo obsluhující personál. Celkem tedy o Stalina pečovalo v různých objektech 408 lidí, kteří se střídali ve směnách, a on v jejich společnosti trávil značnou část svého času. Chodili za ním, drželi stráž pod jeho okny, vařili, uklízeli, a pokud bylo třeba, také ho bavili. Na blízké dače byly byty pro zaměstnance odděleny od části, kde bydlel Stalin, dlouhou chodbou. Jeho pokoje měly signalizační zařízení, aby si mohl kohokoli kdykoli zavolat.

Narušení obvyklých Stalinových návyků vyvolalo 1. března mezi členy ochranky zděšení. Stráže hlásily svým nadřízeným, že je ve vůdcových pokojích ticho. Až do večera nezaznamenaly žádný pohyb. Rozčílení se stupňovalo, nikdo se však neodvážil jít šéfa zkontrolovat, nebyl-li od něho povolán. Když se po 18. hodině ve Stalinových pokojích rozsvítilo, všichni pocítili úlevu. Každý z nich byl připraven, že ho šéf povolá. Nic se však nestalo. Nervozita stále narůstala. Členové ochranky se dohadovali, kdo by měl ke Stalinovi vejít. Nikomu se ovšem nechtělo.

Jejich váhání bylo pochopitelné. Oni Stalinovi samozřejmě přivykli, stejně jako si osamělý Stalin, jemuž sloužící částečně nahrazovali rodinu, zvykl na ně. Občas společně se zaměstnanci dači pracoval na zahradě nebo s nimi v krbu opékal šašlik. Tu a tam, když ho rozbolela záda, si je přišel do kuchyně nahřát na ruskou pec. Avšak odstup,

který Stalina odděloval od členů ochranky, byl mnohem větší než délka chodby, která oddělovala jejich byty od jeho.

Pracovníci bezpečnostní služby, kteří chránili Stalina a ostatní členy nejvyššího vedení, podléhali v rámci sovětských orgánů státní bezpečnosti zvláštnímu oddělení. V počátečním období režimu, kdy se v systému dosud udržovaly zbytky revolučního romantismu, se sovětsští vedoucí činitelé často objevovali mezi lidmi. Ještě ve dvacátých letech Stalinova manželka mohla jezdit tramvají a on sám, ač v doprovodu ochranky, se procházel po moskevských ulicích nebo jezdil autem bez zvláštních bezpečnostních opatření. Když v červenci 1930 odpočíval v Soči, došlo ke srážce vozu, v němž jel Stalin s manželkou, s jiným autem. Stalin při nehodě narazil na čelní okno a lehce si poranil hlavu.³

Dva měsíce po havárii, uprostřed narůstající hysterie boje s „nepřáteli“, přijalo politbyro usnesení, které mělo „přinutit soudruha Stalina, aby okamžitě přestal chodit po ulicích hlavního města“.⁴ Stalin tento zákaz ignoroval. Když 16. listopadu 1931 přecházel v doprovodu ochranky z budovy ústředního výboru strany do Kremlu, na ulici ho náhodou potkal ozbrojený agent protibolševické organizace, který přijel ze zahraničí. Agentu však tato situace natolik překvapila, že se mu ani nepodařilo použít zbraň dřív, než ho zatkli. Zprávu Sjednocené státní politické správy, OGPU (tehdejší sovětské tajné policie), o tomto incidentu dostal Stalin i ostatní členové politbyra. Molotov k ní připojil poznámku: „Členům PB. Procházky s. Stalina po Moskvě musí skončit.“⁵ Zda se však Stalin tomuto požadavku podřídil, není známo.

Během Stalinovy dovolené na jihu země v roce 1933 došlo k několika nebezpečným událostem.⁶ V srpnu v Soči se jeho vůz srazil s nákladním autem. Řidič nákladního auta byl opilý, ale Stalin se nezranil. K další nehodě došlo v září na černomořském pobřeží, když na motorový člun, v němž se Stalin projížděl, ze břehu někdo střílel z pušky. Kulky dopadly do vody a nikoho v člunu nezranily. Při vyšetřování se zjistilo, že střílela pohraniční stráž, kterou nikdo neupozornil, že se člun může dostat do chráněné zóny.

Situaci v přístupu k bezpečnosti sovětských vedoucích činitelů rázem změnila vražda Sergeje Mironoviče Kirova 1. prosince 1934.⁷ Stalin jí využil jako záminky a podnikl celou sérii odvetných opatření

vůči bývalým opozičníkům ve straně, které obvinil, že se na přípravě Kirovovy vraždy podíleli a chystali i další teroristické akce proti sovětskému vedení. V letech 1936–1937 zaplavila zemi vlna teroru, jenž připravil statisíce lidí o život. Stalin se zbavoval všech, které podezíral, že nejsou politicky loajální. Významným cílem těchto čistek se stal bezpečnostní aparát, a tak ti, kdo vedoucí funkcionáře předtím chránili, se nakonec stali oběťmi. V dubnu 1937 byl zatčen a vzápětí popraven velitel Stalinovy ochranky. Z jeho dvou nástupců se v letech 1937–1938 jeden zastřelil sám a druhého popravili. Koncem roku 1938 byl do této funkce jmenován nevzdělaný, avšak výkonný Nikolaj Sidorovič Vlasik.⁸ Stalin si ho oblíbil natolik, že ho ponechal ve funkci více než třináct let.

Vlasikovu kariéru neohrozil ani skandál, k němuž došlo v Moskvě 6. listopadu 1942. V ten den se totiž střílelo na vládní vůz, v němž vyjížděl z Kremlu jeden z nejbližších Stalinových spolupracovníků, Anastas Ivanovič Mikojan. Nikdo nebyl zraněn. Střílejícího muže ochranka po krátkém zápase zadržela. Ukázalo se, že to byl voják z oddílu moskevské protiletecké obrany, který pravděpodobně trpěl psychickými problémy.⁹ Tento incident se stal těžkou ranou pro ochranku, které Vlasik velel: Onen psychicky labilní ozbrojený voják totiž dlouhou dobu stával na Rudém náměstí u bran Kremlu a sledoval výjezdy vládních aut, aniž by ho ochranka vyslechla nebo zatkla. Vlasika sice degradovali, ale Stalin mu dal druhou šanci – jeho ochrance velel dál.¹⁰

Vlasik se zřejmě těšil Stalinově plné důvěře. Všude ho doprovázel, často s ním jídal u jednoho stolu a získal právo ho fotografovat. Hlavní správa ochrany se pod Vlasikovým vedením stala mocnou a vlivnou strukturou. Počátkem roku 1952 zahrnovala 14 300 osob a disponovala obrovským rozpočtem ve výši 672 milionů rublů. Vlasikovo vedení odpovídalo nejen za bezpečnost, ale rovněž za údržbu bytů a vil vrcholných představitelů sovětského vedení, zásobovalo členy ÚV VKS(b) spotřebním zbožím, pečovalo o ubytování a dopravu zahraničních hostů a kromě toho dohlíželo na výstavbu nových vládních objektů. Jen v roce 1951 připadlo z rozpočtu vedení přibližně 80 milionů rublů na opravy vládních vil a bytů čtrnácti členů nejvyššího sovětského vedení (včetně nákladů na ochranu a obsluhu). Stalin z oné čtrnáctky samozřejmě přišel nejdráž. V roce 1951 stály

jeho byty a dači 23,3 milionu rublů. Tato částka však pravděpodobně nezahrnuje náklady na autodopravu.

Služba v Hlavní správě ochrany byla prestižní i lukrativní. Každý člen Stalinovy ochranky stál (včetně uniforem, ubytování atd.) 5 300 rublů měsíčně, a to v době, kdy průměrná měsíční mzda pracujících lidí v Sovětském svazu činila 660 rublů a průměrný měsíční příjem kolchozníků činil 90 rublů.¹¹ Vlasikův blízký vztah ke Stalinovi znamenal kromě materiálních výhod rovněž významný politický vliv, neboť se na Stalinův popud čím dál víc podílel na politických intrikách, které kolem vůdce doslova vířily. Vysoká podpora a pocit beztrestnosti Vlasikovi stoupaly do hlavy. Pil a vedl promiskuitní milostný život, a právě tak se chovali i jeho podřízení.

Stalin takové „slabůstky“ obecně toleroval jako zástavu poslušnosti a oddanosti. Byl však znám také tím, že podřízené uměl poslat do patřičných mezí, zejména tehdy, když si dovolovali příliš. V létě roku 1947 ho jedna ze servírek na blízké dače informovala, že během jeho nepřítomnosti pořádal velitel dači se svým zástupcem večírek s pitím a prostitutkami, k němuž ukradli občerstvení z oficiálních zásob. Zástupce velitele si se svými přítelkyněmi navíc prohlížel listiny na Stalinově psacím stole. Zástupce velitele poté na Stalinův příkaz zatkli, dlouho vyslýchali, zbili a nakonec zastřelili.¹² Tento incident mohl posloužit jako varování Vlasikovi, ale nestalo se tak. Stalin se k jeho morálce i nadále choval shovívavě. Když se Vlasik v roce 1950 k rozmařilostem přiznal, Stalin ho pokáral za „korupci“ i za „vztahy se ženami“, jeho oblíbencem však tento muž zůstal i nadále.¹³

Vlasikova hvězda pohasla, až když se stárnoucí Stalin rozhodl, že je načase provést v orgánech státní bezpečnosti čistku. Dne 19. května 1952 politbyro schválilo usnesení kritizující Vlasika i celé vedení Hlavní správy ochrany na Ministerstvu státní bezpečnosti SSSR „za zločinné plýtvání a nedostatek kontroly nad vydáváním prostředků“. Následovalo snížení rozpočtu na personál i provoz. Několik pracovníků bylo obžalováno z trestných činů. Vlasika vyloučili ze strany a přeložili na ponižující místo zástupce vedoucího pracovního tábora na Urale.¹⁴ V prosinci 1952 ho pak uvěznil. Novým velitelem Hlavní správy ochrany se stal sám ministr státní bezpečnosti Semjon Děnisovič Ignatjev.¹⁵

Věznění, snižování počtu zaměstnanců a reorganizace Hlavní správy ochrany, to vše její pracovníky nepochybně znervózňovalo, ba děsilo. Protože se ale všichni báli o práci i o život, nechtěl nikdo z nich čelit nepředvídatelným důsledkům, pokud by projevil iniciativu. Proto pracovníci Stalinovy ochranky 1. března 1953 tak dlouho váhali, než k němu vstoupili do pokojů, třebaže si uvědomovali, že nastala mimořádná situace.

Orgány státní bezpečnosti včetně Stalinovy osobní ochranky tvořily velmi důležitou součást řízení obrovské mašinerie, kterou historikové nazývají stalinská „státostrana“. Rámcem, který držel tuto mašinerii pohromadě, byla strana bolševiků coby Leninův odkaz, nejednou však modifikovaná podle potřeb Stalinova diktátu. Pod Stalinovým vedením se strana stala tvrdě centralizovanou organizací, jejíž síla spočívala v nezpochybnitelném právu lidí podle potřeby přijímat, propouštět a přemísťovat. Během řady let vznikaly seznamy funkcí (tzv. nomenklatura). Každá funkce podléhala kontrole ze strany dílčích stranických výborů, od tzv. *rajkomu*, okresního výboru, až po ústřední výbor strany. Kariéra a osud každého státního úředníka v zemi závisely na některém z těchto výborů strany, a tak tomuto systému neunikl nikdo, ani straničtí funkcionáři. Klíčové vládní úředníky schvaloval aparát ÚV VKS(b) v Moskvě.

Nomenklatura funkcí v kompetenci ÚV neustále narůstala, čímž se projevovala snaha ústředí mít vše pod čím dál větší kontrolou. V září 1952, půl roku před Stalinovou smrtí, již zahrnovala přibližně 53 000 pozic. Ti, kteří tato místa obsazovali, představovali „smetánku“ sovětské společnosti, včetně vysokých stranických a státních funkcionářů, nejvyšších armádních činitelů a předsedů „tvůrčích svazů“, jako byl například Svaz spisovatelů. O stupeň níž byla kategorie pracovníků v čele důležitých regionálních těles: ti patřili do nomenklatury *obkomů*, oblastních nebo provinčních výborů a ústředních výborů komunistických stran jednotlivých republik tvořících Sovětský svaz. Tento seznam se neustále rozrůstal. Dne 1. července 1952 představoval 350 000 míst.¹⁶

Tyto statisíce funkcionářů tvořily páteř aparátu a pilíř diktátorského systému. Stalin se samozřejmě s většinou z nich nikdy nesetkal. Stranický i státní aparát kromě toho žily vlastním životem, takže

se někdy dostávaly s nejvyšším vedením do střetu. V boji o přežití a kariérní postup funkcionáři a úředníci hledali cesty, jak obejít přísná pravidla nadiktovaná ústředními orgány. Obecně si mohli počínat podle zvyklostí tak dlouho, dokud listinná stopa, kterou po sobě zanechávali, dokládala zachovávání pravidel. Zneužívání moci totiž bylo všeobecné. Mnozí historikové, kteří význam tohoto procesu poněkud přeceňovali, o stalinském diktátorském systému tvrdili, že byl vratký, zatímco jiní se dokonce snažili vysvětlit nejhorší rysy stalinismu – zejména masové represe – jako cosi, co spontánně vznikalo zdola.

Existující dokumenty však myšlenku „slabého diktátora“ nijak nepodporují. Neznáme ani jediné usnesení zásadního charakteru, o němž by rozhodl někdo jiný než Stalin. Neznáme jediné, byť krátké období, kdy by Stalin svou diktátorskou moc neuplatňoval. Diktátorský režim vyvinul neobyčejně účinné metody manipulace a nátlaku, jimiž Stalin pevně držel moc a realizoval klíčová usnesení. Nepřetržité represe a personální čistky udržovaly společnost i aparát v mobilizujícím napětí. Rozsah tohoto násilí umožnily historikům stanovit v dostatečně přesných číslech teprve archivy. Podle oficiálních záznamů bylo v letech 1930–1952 zastřeleno přibližně osm set tisíc lidí.¹⁷ Avšak počet mrtvých v důsledku různých akcí tohoto režimu byl mnohem vyšší, protože ve stalinském bezpečnostním aparátu se často používaly mučící techniky vedoucí k smrti a kromě toho podmínky, které v některých obdobích převládaly v pracovních táborech, je nepozorovatelně měnily v tábory smrti. V letech 1930–1952 bylo odsouzeno do pracovních táborů, trestných kolonií a vězení přibližně 20 milionů lidí. Během tohoto období bylo přinejmenším 6 milionů lidí, především „kulaků“ a příslušníků „potlačovaných etnik“, vysláno do „administrativního vyhnanství“: byli násilně přestěhováni (deportováni) do vzdálených oblastí Sovětského svazu.

K těm, které represivní složky zastřelily nebo poslaly do táborů, patřil rovněž nemalý počet skutečných zločinců. Mimořádná přísnost zákonů a kriminalizace ve všech oblastech sociálněekonomického a politického života však znamenala, že normální občané, kteří se buď dopustili drobných přestupků, nebo je smetly různé politické kampaně, byli pokládáni za zločince. A navíc, kromě 26 milionů těch, kteří byli zastřeleni, vězněni nebo posláni do vyhnanství, byly

desítky milionů lidí na nucených pracích v obtížných a nebezpečných podmínkách dlouhodobě vězněny bez soudního rozsudku nebo propuštěny ze zaměstnání a vyhnány z domovů jako příbuzní „nepřátel lidu“. Stalinský diktátorský režim postihl nějakou formou „tvrdých“ nebo „slabých“ represí a diskriminací vcelku přinejmenším 60 milionů lidí.

K tomuto údaji musíme přičíst rovněž oběti období hladomoru, který jen během let 1932–1933 připravil o život 5 až 7 milionů lidí. Stalinské hladovění bylo ve velké míře výsledkem politických rozhodnutí. Stalinská vláda využívala hlad ve své kampani k potlačení odporu sedláků vůči kolektivizaci jako jeden z prostředků „trestání“ venkova. Všechny možnosti zmírnění této situace – jako například nákup obilí v zahraničí – byly zavrženy. Hladovějícím vesnicím se naopak zabavovaly i poslední zásoby potravin.

Z tohoto hrůzného souhrnu můžeme učinit závěr, že během stalinského období trpěla nějakou formou útlatku nebo diskriminace významná část sovětských občanů.¹⁸ Jistě nebudeme nijak přehánět, řekneme-li, že jejich absolutní většina byla brutálně utlačována privilegovanou menšinou – přičemž ovšem mnozí z této menšiny byli terorem rovněž postiženi.

Režim k dosažení svých cílů, včetně implementace masového útlatku a odebrání obilí hladovějícímu venkovu, nepotřeboval, aby jeho aparát fungoval s přesností hodinového strojku. Neschopnost dosáhnout v tak obrovské zemi dokonalé centralizace se kompenzovala široce založenými kampaněmi, které většinou probíhaly podle podobného schématu. Kampaně se tak staly úhelnými kameny stalinské politické praxe. Všechny začínaly uvedením cílů a stanovením konkrétních úkolů, vesměs formulovaných centrem, obvykle však samotným Stalinem. Po těchto krocích následovala mobilizace aparátu, jehož posláním bylo realizovat stanovené úkoly za použití mimořádných metod a naprostého ignorování jakýchkoli právních norem. Výsledkem bylo často to, že kampaň působila jako krize, kulminující v okamžiku, kdy byl nutný ústup. Ten pak získal podobu jakési antikampaně. Toto kolísání mělo za následek zničení ohromných hmotných rezerv a bezpočtu lidských životů. Avšak v kontextu stalinského systému byly tyto kampaně velmi efektivní metodou mobilizace lidí k centralizaci země.

Sám Stalin však k udržení diktátorské moci nepotřeboval mít pod kontrolou všechny stranické a vládní orgány. Stačilo držet pevně v rukou hlavní otěže moci, z nichž nejdůležitější byla tajná policie. On totiž dříve než ostatní sovětszí lídři pochopil, že státní bezpečnost by mohla být cennou zbraní v politickém boji uvnitř strany. A právě to byl klíčový důvod jeho úspěchu. Jakmile získal vládu nad „trestními strukturami“ Sovětského svazu, už nikdy je nepustil z ruky. Státní bezpečnost dokonce využíval jako nástroj moci trvale, až do své smrti.

Stalin věnoval bezprostřednímu řízení státní bezpečnosti spoustu času, jak uvidíme, a během určitých období – obzvláště během teroru v letech 1937–1938 – jeho většinu. Byl iniciátorem všech hlavních represivních kampaní a rovněž rozpracovával jejich realizaci. Bezprostředně řídil umělé vytváření důkazů pro mnoho politických procesů a v řadě případů napsal podrobné scénáře, jak má proces probíhat. Mimořádně rád čítal protokoly z výsledků zatčených, které mu pravidelně zasílali, a svou pozornou a promyšlenou četbu potvrzoval poznámkami v těchto dokumentech. Nezřídka psal komentáře a vydával příkazy k dalšímu věznění nebo k použití mučení v zájmu „získání pravdy“. Osobně vydával povolení k smrti zastřelením mnoha lidí. Některé osobně znal, s jinými se nikdy nesetkal.

Kromě četných „běžných“ funkcí, které čekisté pro Stalina vykonávali, vyřizovali také zvláštní, „delikátní“ záležitosti.¹⁹

Dne 5. května 1940 zvláštní skupina státní bezpečnosti na Stalinův příkaz zatkla manželku náměstka lidového komisaře obrany maršála Grigorije Ivanoviče Kulika, Kiru Kulik-Simoničovou, když vycházela z domu.²⁰ Tajně ji dopravili do vězení, dlouho vyslýchali a poté v tichosti zastřelili. Kulikova žena pocházela z rodiny vysoce postaveného carského úředníka. Také mnoho jejích příbuzných nechal Stalin zastřelit a jen některým se podařilo uprchnout do zahraničí. Před sňatkem s Kulikem byla tato žena již jednou provdaná a s bývalým manželem, jehož obvinili z ilegálních valutových operací, strávila určitou dobu ve vyhnanství. Čekisté, kteří o všech kompromitujících materiálech informovali Stalina, její příběh přizdobili řadou dalších přestupků včetně kontaktů s cizinci. Stalin Kulikovi nejdříve poradil, aby se rozvedl, a když to maršál ignoroval, vydal příkaz Simoničovou v tichosti odstranit. Jakmile Kulik zjistil,

že jeho žena zmizela, telefonoval šéfovi státní bezpečnosti Lavrentiji Pavloviči Berijovi, který popřel, že by se na tom podílel jeho odbor. Kulik mu nevěřil a začal hledat pravdu. Tehdy ho povolali na ústřední výbor a během tříhodinového výslechu mu nařídili, aby státní bezpečnost „nepomlouval“. Kromě toho mu sdělili, že jeho žena byla pravděpodobně špiónka, která uprchla, protože jí hrozilo prozrazení.²¹ Kulik se poté vzdal.

Případy jako tento, v nichž Stalin z politických důvodů nepokládal za výhodné nechat lidi zatýkat a obviňovat otevřeně, nebyly nijak vzácné. Rok před zavražděním manželky maršála Kulika, v červenci 1939, přišel o život se svou ženou také sovětský velvyslanec v Číně. Zvlášť vybraní čekisté jim rozbili hlavu kladivem a poté inscenovali autohavárii.²² Podobně byl počátkem roku 1948 zavražděn také židovský občanský aktivista a divadelní režisér Solomon Michajlovič Michoels, který získal popularitu v SSSR i na Západě.²³ Čekisté přejeli Michoelse nákladním autem a prezentovali to jako nešťastnou náhodu. Existující svědectví však dokazují, že rovněž k této vraždě došlo na Stalinův přímý příkaz.²⁴ Je to jen několik z četných aktů individuálního teroru, které Stalin spáchal.²⁵ Takto cílené vraždy se prováděly rovněž v zámorí. Nejproslulejší z nich je vražda Trockého v Mexiku roku 1940.

Archivy obsahují spoustu dokumentů dokazujících, že Stalin běžně využíval tajnou policii k provádění svévolných a brutálních akcí založených výhradně na osobních domněnkách o vině. Vyvolávají jasný dojem, že Stalin osobně organizoval akty teroru, které zdaleka přesahovaly jakýkoli racionální smysl „úřední nutnosti“. Tato krvavá stránka jeho diktatury ho mimořádně přitahovala. Pohroužení do světa násilí, provokací a vražd jen posiluje podezření, že měl patologické sklony. Štván strachem i jistotou, že je obklopen nepřáteli, se nebránil dokonce ani použití násilí nejvyššího stupně. Tyto jeho osobnostní rysy byly důležitým faktorem brutalit, které sovětská vláda páchala od dvacátých až do padesátých let.

Třebaže se Stalin výrazně spoléhal na státní bezpečnost, nikdy na ní nebyl závislý. Tajnou policii pověřoval tou nejspínavější prací, o tomto „meči revoluce“ si však nikdy nedělal iluze a své čekisty spíše držel na uzdě periodickými otřesy a čistkami v jejich řadách. V záchvatu upřímnosti se o tom jednou svěřil ministru státní bezpečnosti

Ignatjevovi: „Čekista má pouze dvě možnosti – povýšení, nebo vězení.“²⁶ Těto zásadě zůstal věrný. Od třicátých do padesátých let prošly organizace čekistů četnými vlnami brutálních represí. Noví popravčí odstraňovali staré, aby později také sami skončili v mučírňě.

O minulosti a případech Stalinovy mimořádné krutosti historikové diskutovali několik desetiletí. Vše ale začalo již v roce 1917 bolševickou revolucí, která Stalinovi dveře k moci otevřela dokořán.

2 V LENINOVĚ STÍNU

Historikové diskutují o tom, do jaké míry byly nepokoje v Petrohradě koncem února 1917 spontánní. Někteří tvrdí, že demonstrace organizovali profesionální revolucionáři, nikdo však nedokáže doložit, že tomu tak opravdu bylo. Revoluce propukla bez varování jako důsledek sociální destabilizace způsobené téměř čtyřletou válkou, neboť car ani jeho poradci vážnost situace okamžitě nepochopili. Lenin, který byl v emigraci ve Švýcarsku, se o revoluci dozvěděl ze západního tisku. Ke Stalinovi v sibiřském vyhnanství dospěla zpráva také se zpožděním, když místní orgány, které zřejmě doufaly, že revoluce opět pomine, zakázaly místním novinám zprávy z Petrohradu uveřejňovat.

Carova abdikace vyvolala masové nadšení. Jeho bratr, velkokníže Michail, který byl Mikulášovým následníkem, se rovněž trůnu zřekl, čímž monarchie formálně skončila. Krátce poté, začátkem března 1917, se v Ačinsku, kde byl v té době Stalin ve vyhnanství, konalo shromáždění. Stalin se z jakéhosi důvodu nezúčastnil, jeho blízký soudruh Lev Borisovič Kameněv tam však sehrál hlavní roli. Toto shromáždění odeslalo velkoknížeti Michailovi telegram s poděkováním za jeho rozhodnutí.¹ Když se pak v roce 1925 ti dva ocitli v boji o moc na opačných stranách barikády, Stalin starému příteli toto vřelé gesto vůči členovi carské rodiny připomněl a tentokrát je klasifikoval jako vážnou politickou chybu.² Je však nepravděpodobné, že by tak uvažoval již v roce 1917. Onen telegram tenkrát vyjadřoval převládající opojení nadějami a svobodou. Právě v této náladě Stalin, Kameněv a další osvobození revolucionáři přijížděli do Petrohradu.

Nějakou chvíli trvalo, než se Stalin a jeho soudruzi bolševici zorientovali v situaci, v níž mohli poprvé vystoupit z ilegality a hrát legitimní roli v novém systému. Zjistili, že v hlavním městě panuje dvojláďí. Ruský parlament, zvaný Státní дума, jmenoval prozatímní vládu sestavenou především z členů liberálních stran, které preferovaly vytvoření parlamentní republiky západního typu. Ve stejnou dobu však měla značný podíl na skutečné moci také petrohradská Rada dělnických a vojenských zástupců, jejíž autorita vycházela z podpory rebelujících dělníků a – což je nejdůležitější – vojáků petrohradské posádky. Tuto radu vedli představitelé socialistických stran: menševičtí sociální demokraté a Socialističtí revolucionáři (SR – eseři). Tyto dvě strany byly v revolučním táboře nejvlivnějšími silami, a tak ostatní strany, včetně bolševiků, zatím vytlačily. Právě eseři a menševici určovali krátkodobé

i dlouhodobé revoluční úkoly. Události z února chápali jako buržoazní revoluci, která měla zahájit dlouhodobou etapu buržoaznědemokratického vývoje. Věřili proto, že v počátečním období by měla mít moc liberálně buržoazní strana a že úkolem ustavujícího shromáždění je rozhodnout o tváři nového Ruska. Zavedení socialismu bylo vzdáleným cílem. Cestu k světovému socialismu měly podle jejich názoru určovat jiné, rozvinutější kapitalistické státy, nikoli Rusko.

Ruští socialisté ovšem neměli v úmyslu vzdát se moci, která jim spadla do klína. Nebyli tupými dogmatiky, neschopnými odchýlit se od doktríny, nýbrž realisty a pragmatiky, i když jim do značné míry chyběla politická zkušenost a rozhodnost. Nebezpečí hrozící zemi si velmi dobře uvědomovali. Především to byla občanská válka a šíření krvavé rebelie, které by mohly způsobit nesmírné škody a přivést Rusko na pokraj katastrofy a kolapsu, a to nikoli poprvé v jeho dějinách. Nejvýmluvnějšími symboly tohoto nebezpečí se staly miliony válkou unavených a zatrpklých ozbrojených mužů vracějících se z fronty. V roce 1917 mohl politik zastávat jediné odpovědné stanovisko – za každou cenu zabránit občanské válce. Požadavek udržet občanský smír se jevil jako jediná cesta, jak lze zabránit masovým obětím a připravit cestu k lepší budoucnosti. Socialisté, kteří stáli v čele rad neboli sovětů, pokládali za svou povinnost revoluční výstřelky potlačovat, spolupracovat s liberály a prozatímní vládou. Byla to spolupráce z pozice rozumně využívané síly, pro niž se stal občanský smír nejvyšší hodnotou. Oficiální formulace této politiky kompromisu zněla: podporovat prozatímní vládu, dokud bude prosazovat myšlenku revoluce.

Mnozí bolševici, obvykle charakterizovaní jako „umírnění“ nebo „pravičáci“, v podstatě tento názor sdíleli.³ Jedním z jejich vůdců byl Kameněv. Jeho a Stalina spojovalo dlouholeté přátelství a stranická spolupráce. V prosinci 1912 mu Stalin napsal: „Buď zdrav, příteli! Líbám tě po eskymácku na nos. Hrom do toho. Bez tebe se šíleně nudím. Nudím se, přísahám na svého psa! Nemám s kým, nemám s kým si od srdce poklábosit, čert aby tě vzal.“⁴

Na tom, že Stalin a Kameněv měli v počátcích revoluce podobné politické názory, není nic překvapivého. Zatímco Lenin a mnozí další významní bolševici zůstávali ve Švýcarsku, Kameněv a Stalin hráli ve vedení strany v Rusku významnou roli. Po příjezdu do Petrohradu řídili bolševický list *Pravda*, v němž propagovali umírněný program,